

RAZGOVORI P.E.N. CENTRA U BOSNI I HERCEGOVINI U 2010.

**KNJIŽEVNOST IZMEĐU ETNOKRATIJE I
DEMOKRATIJE: JAVNA RIJEČ U RALJAMA
LAŽNE DEMOKRATIJE**

Transkripti

Sarajevo, 2010.

Stavovi i mišljenja iznesena u ovom tekstu su autorska i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja Fondacije.

KNJIŽEVNOST IZMEĐU ETNOKRATIJE I DEMOKRATIJE: JAVNA RIJEČ U RALJAMA LAŽNE DEMOKRATIJE

Transkripti

Uvodna riječ

Manipulativna moć svega „našega“, zaogrnutog u tobožnju kulturnu strategiju pojedinačnih nacionalističkih opcija, za najzlokobnije posljedice svojih učinaka ima politički, društveno, kulturno i književnoteorijski retrogradne sadržaje, koji Drugoga ne upisuju na listu Ravnopravnih, nego onih kojih se treba čuvati, bojati, s kojima ne treba komunicirati, iako su nam oni prvi, drugi ili malo dalji susjedi. I doista, hibrid etnokulture, etnopolitike, etnoknjiževnosti i religije preplavljuje i zasipa javni prostor, nimalo ne poštedejući svetost i nepovredivost intimnog svijeta punopravnog pripadnika države, društva i naroda, a kamoli polja književnosti kao oaze pojedinačne slobode. Zapravo, kič, šund, šarlatanstvo, nepismenost, ksenofobija, strah od rodno i seksualno Drugačijega, a posebno romantičarski zanos vlastitom nacijom, svu svoju atraktivnost duguju bestidnom, senzacionalnom i neukusnom upadu kolektivnog u privatno, bez tihosti pojedinačne vjere koju sami u sebi izgrađujemo, a sa mnogo, i previše, zanosa kolektivom, vođama „moga“ naroda, ponegdje krvlju i tlom, odakle neobrazovan, neinformiran, pa stoga manipulaciji sklon pojedinac (prema tome i pisac) crpi snagu za ljubav prema samo svome kolektivu, samo svojoj naciji, samo svojoj vjeri... Retrogradni procesi u književnosti, direktno povezani s političkom a ne, recimo – što je važnije – ekonomskom situacijom u zemlji, mada nisu specifikum samo trusnog područja Zapadnog Balkana, slika su lažno romantizirane, tj. ideologizirane književnosti, kobajagi nacionalno osviještene, a u stvari duboko nazadne i kontraproduktivne za proces obnove povjerenja i pomirenja, udaljene od svih mogućih euroatlantskih integracija kojima se Bosna i Hercegovina već tako dugo nada, dok se od njih nekako odmiče. Krhko tkivo multikulturalnosti bh. države već je dobrano nagriženo međuetničkim trvenjima i „nadgornjavanjima“ u svim sferama života. Ali nada još postoji – neka jedna od njih bude književnost, koja ne treba da odslikava *teror maloga konteksta*, pa ne čak ni *teror velikog konteksta* (kako kaže Milan Kundera), nego umjetničku transpoziciju života pojedinca svjesnog gdje živi, s kim živi i kako živi kad se usporedi s tzv. normalnim svijetom.

Pred vama su transkripti četiri važna – jednom će se, čvrsto vjerujemo, reći – za intelektualnu zajednicu vrlo važna razgovora koje je PEN Centar u Bosni i Hercegovini osmislio i organizirao, uz vjernu, inspirativnu i svesrdnu pomoć Fondacije Heinrich Boell. Na vama je da prosudite.

Mireli Grünter-Dečević i Ameli Sejmenović posebno hvala za razumijevanje i prijateljske smjernice u radu. Hvala Rusmiri Čamo za pomoć u probijanju kroz jezičke magle sudionika. Miri Duvnjak još jednom hvala na suverenom načinu obrade transkripta.

Zvonimir Radeljković, predsjednik

Ferida Duraković, izvršna direktorica

BIJEG IZ POLITIČKO-RODNOG GETA: SPISATELJICE NA BALKANU

Moderatori: Nermin Sarajlić i Venita Popović, urednici *Zeničkih sveski*, Zenica

Uvodničarke: Adisa Bašić, pjesnikinja, novinarka *Slobodne Bosne*, Sarajevo

Edisa Gazetić, teoretičarka rodnih studija, Tuzla

Tanja Stupar-Trifunović, spisateljica i novinarka *Nezavisnih novina*, Banja Luka

Specijalna gošća: Svetlana Slapšak, teoretičarka kulture, politike i roda, Beograd-Ljubljana

Kabare Bosanskog narodnog pozorišta Zenica, petak, 28. maja 2010, 19 sati

Nermin Sarajlić:

Dobro veče. Imamo posebnu čast i zadovoljstvo da vas u ime Fondacije Heinrich Böll, PEN Centra Bosne i Hercegovine i *Zeničkih sveski*, odnosno Bosanskog narodnog pozorišta pozdravim. Hvala vam na odzivu. Tema večerašnjeg razgovora je *Bijeg iz političko-rodno geta – spisateljice na Balkanu*. Posebna čast mi je da pozdravim gospođu Svetlanu Slapšak iz Ljubljane, a sad ćemo ići redom, prvo gošće – Adisa Bašić iz Sarajeva, Edisa Gazetić iz Tuzle i Tanja Stupar Trifunović iz Banje Luke. Moderatorica je inače urednica sa mnom u *Zeničkim sveskama* Venita Popović. Prepuštam Veniti da napravi mali uvod i da da gošćama riječ.

Venita Popović:

Zahvaljujem što ste došli. Velika je čast i zadovoljstvo da imamo ovako sjajne gošće večeras. Svi oni koji često dolaze na naše tribine, okrugle stolove, razgovore, znaju da preferiramo interaktivni odnos. Iako je Nermin već predstavio imena, ja ću ukratko o svakom. Svetlana Slapšak je za sve nas koje zanimaju feminističke teorije neko od koga smo sve mi učile. Da ne nabrajam sve njene knjige, sva njena djela, sva mjesta gdje je predavala i koja je posjetila, samo ću ukratko da podsjetim na njenu za nas maltene kultnu knjigu *Ženske ikone dvadesetog vijeka*, koja je izašla prije nekih desetak godina. S nama su također dvije pjesnikinje – Adisa iz Sarajeva i Tanja iz Banjaluke. Adisa ima iza sebe pjesničke zbirke *Havine rečenice* i *Trauma market*. Ako je izašlo još nešto, možete nas kasnije podsjetiti. Tanja je rođena u Zadru, a ratne prilike su je dovele u Banju Luku, i sad možemo komotno reći da je naša Bosanka i Banjalučanka. Ona također ima iza sebe nekoliko nagrađenih pjesničkih zbirki. To su *Kuća od slova*, *O čemu misle varvari dok doručuju* i *Glavni junak je čovjek koji se zaljubljuje u nesreću*. Edisa Gazetić dolazi iz Tuzle. Ovdje ima i njenih studenata. Edisa predaje na Pedagoškoj akademiji u Zenici teoriju književnosti, grupu književnih predmeta, a bavi se i teorijom roda, teorijom kulture pa mislim da će biti jako zanimljivo ono što nam ona ima reći.

Napravimo neki mali uvod da biste stekli sliku o tome šta bih voljela čuti, šta bih voljela da i vi čujete od Svetlane večeras. Već godinama, ako ne i decenijama, traje rasprava u

feminističkoj teoriji o tome ko zapravo proizvodi literarna, umjetnička i filozofska djela, koja je to skupina ljudi koji proizvode ta djela, koliko ona može biti univerzalna, koliko može važiti za sve nas koji smo, naravno, različiti i rodno, i raso, i klasno, i na svaki mogući način. Ko dakle proizvodi taj književni kanon, a kanon bi bile, kako je rekla jedna teoretičarka, one knjige koje ćete ponijeti na pusto ostrvo. A ako gostujete u Nedjeljnom popodnevnu pa vas neko pita koju biste knjigu ponijeli na pusto ostrvo, čisto sumnjam da bi se iko sjetio imena neke autorice, neke žene. Obično taj kanon stvaraju muškarci. Feministička teorija je otvorila napukline u zapadnom kanonu vodeći se saznanjem da je ženska pozicija na neki način razroka ili šizofrena. Jedno te uči tradicija, nešto drugo vidiš sama, a to što ti vidiš i zaključuješ za tradiciju je vrlo često potpuno bezvrijedno. Da ne pričam tek tako, navešću primjer iz jedne čitanke za osmi razred (federalni program). U njoj je odlomak iz Ibrišimovićevog *Karabega*, gdje otprilike kaže ovako: *Ovo što, poštovani čitaoče, čitaš i što slijedi je jedna teška mučna priča i ona nije za ženske uši. Ako si žena, prestani da čitaš. Ako i dalje čitaš, znači da više nisi žena, da si postala muško.* E sad mi ovdje imamo žene koje ipak čitaju, i pišu, i stvaraju, a nisu postale muško. Pitanje za Svetlanu: Šta je alternativa ovakvoj situaciji: stvaranje kanona ženskih tekstova ili nešto posve drugo? Možemo li mi zanemariti te tradicije, te ideje prosvjetiteljstva, razuma? Treba li da ne čitamo Hegela, Ničea, zato što su oni bili ženomrsci? Šta je zapravo izlaz iz ovakve situacije?

Svetlana Slapšak:

Venita mi je upravo dala naziv za jednu knjigu koju bih mogla pisati naredne dve godine. Ja ću pokušati da to unekoliko sažmem. Pre tačno dvadeset godina sam u sarajevskom *Izrazu*, toga sam se setila kada sam ga ovde videla na stolu, objavila jedan članak koji je imao vrlo jednostavan naslov "Žensko pismo, ženska književnost i ženske studije", u kome sam formalistički, onako profesorski, premda sam bila znatno mlađa, pokušala da definišem šta su te tri stvari. Naravno, ženska književnost je književnost koju su pisale žene. One uglavnom u mnogim kulturama, u mnogim literarnim kulturama jednostavno nisu uključene u kanon zato što su kanone pravili muškarci. Stvar je relativno jednostavna. Ženske studije su studije koje su danas već uveliko rodne studije, koje se granaju na najrazličitije načine i koje takođe pokrivaju sva interesovanja proizašla iz tadašnjega koncepta ženskih studija, a kojih je devedesetih godina u bivšoj Jugoslaviji bilo samo u Ljubljani i ja sam ih predavala u okviru srpskohrvatske književnosti –to se tada tako zvalo. Ukratko, ostao je onaj treći, koji je najzanimljiviji – žensko pismo. Žensko pismo je prestalo da bude zanimljivo za teoretičarke upravo negde krajem osamdesetih godina. Zašto ovo sve povezujem? Zato što su se najinteresantnije rasprave na kojima su mlade snage svetskoga teorijskoga feminizma raspravljale o ženskom pismu događale, ne biste verovali, u Dubrovniku osamdeset i šeste, osamdeset i osme i devedesete godine, na svetskim kongresima ženskoga pisma. To je tada bilo žarište debata o feminizmu.

Zašto danas ni u jednoj od novih knjiga, naročito ne angloameričkih, nećete naći da je Jugoslavija bila centar teorijskog feminizma, ja ne znam. U ovome trenutku jedna moja studentkinja radi magistarski rad u okviru jednog evropskog projekta i pokušava da napravi nešto što ne bi bila feministička arheologija nego arheologija feminizma. Dakle, na osnovu postojećih dokumenata (uglavnom su stradali kada je Interuniverzitetski centar u Dubrovniku bio bombardovan), na osnovu ostataka arhiva, sećanja učesnika, koja su vrlo suprotstavljena, na osnovu fotografija koje sam, između ostalog, i ja pravila, dakle na osnovu različitih podataka ona pokušava da rekonstruiše ta tri kongresa, koji su,

očigledno, u tom trenutku bili neobično važni. Ja se vrlo dobro sećam tih kongresa. Na kraju krajeva, u njima sam učestvovala i kao organizatorica. Sećam se da su jugoslovenske feministkinje bile udružene u grupu koja se tada potpuno jasno opredelila protiv nacionalizma i protiv raspada zemlje. One su tada preferirale, kako bismo rekli, francusku teoriju, koja se ozbiljno bavila ženskim pismom. Američki feminizam nam je tada izgledao suviše pragmatički, suviše pojednostavljen, da ne kažem primitivan, i glavne svade su se događale upravo između dve velike škole – između angloameričkih mladih feministkinja, koje su tražile svoj put između iskusnih evropskih feministkinja, pre svega francuskih teoretičarki, i jugoslovenskih zaštitnica teorije. Dakle, to je kontekst u koji pokušavam da stavim žensko pismo da bih prešla na ono što je moja omiljena tema, a to je mišljenje o tome šta je žensko pismo. Žensko pismo nije određeno spolom. I muškarci mogu pisati žensko pismo. Sada ću napraviti mali skok i setiću se jednog mog omiljenog citata Margaret Diras. Ona nije bila teoretičarka, bila je samo spisateljica, ali je rekla: *Onaj koji piše kada piše je žena*. To je njena definicije ženske književnosti. Da li u njenim rečima, u njenim paradoksalnim drskim rečima ima i neke istine? Po mom dubokom uverenju – da.

Moje polje istraživanja je zapravo istorijska antropologija. Kao antropolog se ponašam kada intervjuišem mrtve, i to ne odnedavno, nego mrtve od, recimo, pre dve do tri hiljade godina. Šta mogu da kažu mrtvi od pre dve do tri hiljade godina? Pisanje je relativno jednostavno, jer sledi modelu koji su napravili u Francuskoj. Istorijska antropologija, odnosno antropologija antičkih svetova je da se suprotstave, odnosno spoje u poređenju slike i reči, i ako uspete da nađete podudarnost između slike i reči, onda imate izjavu mrtvoga čak i ako nije ništa rekao, ne vama lično naravno. Dakle, u tome kontekstu ja pokušavam da razmišljam o izjavi Margaret Diras i nalazim jedan trenutak u evropskoj istoriji koji se desio negde u poznoj antici, ne znamo tačno kada, i sigurno se nije desio u jednom trenutku nego je dugo dugo trajao; a to je jedan prelaz naših tela, promena u našim telima koja se desila tako što su ljudi počeli da čitaju u sebi. Onoga trenutka kada vi čitate u sebi, bez glasa, dešava se promena vašega tela. Ali idemo nazad da biste uopšte razumeli o čemu je reč. U antici, u Grčkoj u Rimu, i celom antičkom sredozemnom svetu čitalo se naglas. Tekst je postao tekst onda kada ga izgovorite. Kada pogledate, recimo, snimke rukopisa *Ilijade* i *Odiseje*, ali i drugih antičkih dela, oni su napisani u jednoj reči od početka do kraja. Vi ne možete ništa razumeti ako ne izvodite taj tekst. On je performativan. Vi ga izvodite i tako sklapate reči u rečenicu, i tako dolazite do teksta *Ilijade* i *Odiseje*. Tako ga jedino i razumete. Jedan drugi primer, koji će vam možda biti još jasniji, su natpisi na grobovima. Čemu su služili natpisi na grobovima u antici koji su se uglavnom ponavljali toliko puta u evropskoj istoriji i u drugim istorijama? Veoma često imate spomenik koji vam se obraća: *ja sam taj i taj, zovem se tako i tako, desilo mi se to i to, ili pozdravljam te putniče*. Oni su obično stavljani pored puteva, čak i na Balkanu. U tradicionalnim kulturama oni vam se obraćaju. Šta oni traže od vas? Oni od vas traže da glasno izgovorite njihovo ime. Onoga trenutka kada izgovorite njihovo ime oni su se vratili, oni postoje u vašem govoru, njihova slava, njihovo ime, njihov život se ponovio u vašem govoru. Dakle, govor nema samo glasno govorenje teksta, nema samo ovu ulogu da vi probudite nekoga od mrtvih, nego i da zapravo pročitate, usvojite jedno književno delo. Kada to imate na umu, nije nimalo čudno sve što su antički đaci učili od svojih privatnih učitelja i svojih očeva i od svojih majki u ranim danima. Zapravo, *Ilijadu* i *Odiseju*, prvo Homerove tekstove, sve ostalo je slobodna lektira, deca koja su počinjala tek da uče učila na način koji nama izgleda lud, jer smo navikli na evolucionistički sistem. Učila su *Ilijadu* tako što bi naučila napamet

prvi i zadnji stih, drugi i predzadnji, i tako do kraja, pa ukršteno, pa napola, pa s jedne strane na drugu itd. Taj sistem vežbanja pamćenja, koji je zasnovan zapravo na izgovaranju teksta, jako je važan, i svaki put kada nemamo knjiga, kad smo recimo u podrumu i slušamo bombe iznad glava, taj sistem dođe na pamet. Sećate se uostalom veoma dobrog romana i filma *Farenhajt 451*, gde ljudi knjige šeću po nekakvoj šumi, sreću se, izmenjuju tekstove i iskustva. Idemo sada dalje. Tehnika da vi govorite u sebi zapravo ne dolazi, ali se realizuje tek u sistemu koji zovemo hrišćanstvo. Zašto? Zato što se hrišćanstvo razlikuje od svih drugih kultova koji podrazumevaju direktno komuniciranje s Bogom. Prinesem ti ovcu, dam ti nešto malo mesa, nešto malo sala i kažem: *Dobro, to sam ti dao, a šta ja dobijam nazad?* I onda Bog odgovori nekim znakom da li je trgovina uspela ili ne. Religije u antici, pre svega socijalna akcija identifikacije građanina, nemaju apsolutno nikakve veze sa našim konceptom religije. Hrišćanstvo nudi jednu potpuno novu tehniku tela i sporazumevanja, a to je da se s Bogom može voditi unutarnji dijalog, odnosno molitva. No, ta tehnika interiorizacije dijaloga s Bogom dovodi odjednom do ćutanja. Hrišćanstvo ima čak i discipline ćutanja, neke rodove koji samo ćute. Šta to znači? Reč je, naravno, samo o tehničkom dodatku u antičkoj kulturi. Recimo, antičko izdavaštvo je izgledalo ovako: tu vi sedite, vi ste robovi, imate pred sobom papiruse ili pergament, ja diktiram a vi pišete. Za nekoliko sati ili dva dana mi svi izađemo na ona vrata i ponudimo izdavaču, odnosno ja istaknem da imam na prodaju četrdeset knjiga. To je bilo antičko izdavaštvo, što vrlo dobro znamo recimo iz primera Cicerona, koji se dopisuje sa svojim prijateljem izdavačem. Dakle, izvesno je da su robovi koji su sedeli u toj sobi i pisali četrdeset primeraka jedne te iste knjige ćutali dok su pisali, jer drugačije ne bi bilo moguće. Druga situacija ćutanja koju prepoznajemo u antici jesu biblioteke u bibliotekama. Recimo, u Aleksandrijskoj biblioteci izvesno je da su ljudi ćutali, ili bar šaputali dok su radili. Te su velike biblioteke, veliki centri, nastale su onoga trenutka kada je ceo poznati svet progovorio grčki kao jezik kulture. To se desilo posle smrti Aleksandra Velikoga, i ako je išta dobrog što možemo da pripišemo tom krvoloku i osvajaču, to je da je ceo svet postao bilingvalan: svi su govorili svoj i grčki jezik. Ukratko, to su te tehničke situacije; a onda dolazi hrišćanstvo sa ovom tehnikom koju sam spomenula, i sada uistinu imamo situaciju da onaj koji je ponižen, koji je drugi, piše ćuteći. Taj poniženi drugi koji piše ćuteći je gotovo uvek žena.

Dakle, Margarit Diras nije samo imala pravo time što je provocirala, imala je pravo i u istorijsko-antropološkome smislu. Ćutanje i pisanje, rad tela koje prevodi reči bez glasa je situacija koja zapravo definiše ženu i pisanje kao takvo, i oni koji pišu – ja sam duboko uverena – dok pišu su žene. Dakle, žensko pismo nije rodno određeno nego je određeno telom koje piše bez glasa. Glas je naravno znak vlasti, demokratije, učestvovanja, bivanja, bivanja građaninom. Nažalost, nećemo svoje živote promeniti tako što ćemo se vratiti u sobu dok pišemo svoje. Budimo svesni da govor ima političku težinu, i da mu treba dati nešto malo ljubavi koju smo mu uskraćivali dobru seriju vekova.

Tema koju bih ja ovde započela sa ovim mladim ženama, spisateljicama, je sledeća: Šta se dešava u veoma specifičnome prostoru u kojem patrijarhat kontinuirano vlada od negde, recimo, drugoga veka pre naše ere, bez prestanka? To je istorijski kontinuitet koji nije samo balkanski, i evropski je, i koji jednostavno nikada ne prestaje. Zašto? Zato što je patrijarhat sistem koji je zapravo čista improvizacija, koja se prilagođava svemu i svačemu, koji je do te mere elastičan da mu ne možemo negirati kvalitete ženskog pisma. Drugim rečima, nisam ovde da samo napadam patrijarhat, nego da balkanski patrijarhat i njegove osobine pokušam izvući i, naravno, na kraju, optužiti za najgori zločin koji se

upravo sada dešava. Ono što je važno za patrijarhat, bar na Balkanu, jeste da uvek proizvodi niše koje su zapravo servisi patrijarhalnoga društva, i to je u ruralnim okolinama na Balkanu istorijsko doba kasni srednji vek, jer docnije veoma jasno žene obvladavaju medicinom, svim tipovima lečenja, vaspitanja male dece – drugo vaspitanje i ne postoji – dakle, praktično školom, obvladavaju svim tehnikama koje su blizu umetnosti: vez, pesništvo, razne druge veštine, i sve to su niše koje žive na rubu patrijarhalnog društva, u koje se muškarci uopšte ne upliću, puštaju da žene obavljaju servise. Tu situaciju dosta dobro znamo, puštaju nas da radimo servise. Međutim, onoga trenutka kada patrijarhat mora da se prilagodi, da stekne vlast u ozbiljnijim ideološkim sistemima, dolazi do ozbiljnih poremećaja. Jedno od prilagođavanja patrijarhata bilo bi i prilagođavanje komunizmu, koje nije bilo loše u izvesnom kratkom periodu. Moramo priznati izvesne, veoma radikalne promene koje je patrijarhat progutao da bi ih relativno brzo vratio na scenu. U svakom slučaju jedno ostaje, a to je da je patrijarhat dopuštao ženama neke vrste sloboda koje možemo definisati kao literarnu kulturu, što se dosta jasno vidi iz veoma preciznih spisa jednog velikog balkanskoga feministe, kojeg nažalost uopšte tako ne citiraju i koji je na svojim plećima, na plećima svoje slave, nosi veoma mnogo optužbi i predrasuda. Taj veliki balkanski feminista bio je Vuk Karadžić, koji je 1818. godine u Beču objavio *Pesmaricu*, odnosno antologiju narodne usmene poezije, u čijem je uvodu veoma precizno definisano šta rade žene a šta muškarci u tom najboljem prostoru umetničkoga stvaranja na Balkanu tada: muškarci pevaju i izvode epske pesme – tačka. Žene pevaju i izvode epske pesme, balade, zagonetke, uspavanke, lirske pesme, ritualne pesme, ukratko sve. Žene su performerice. On sam je sarađivao sa mnogim ženama, sa pesnikinjama, sa slepim pevačicama; žene su bile njegov svet; žena je bila i njegova supruga, autoritarna žena je bila i njegova hipertalentovana kćerka koja je govorila više jezika; žene su bile njegova potpora. Vuk Karadžić je živeo od žena. Između ostalog je poznavao i prostitutke, poznavao je i druge. Imamo i njegova i pisma njegovih prijatelja koja govore o slepicama kao ženama koje imaju život, koje imaju decu, koje su poznate, i bez kojih (jedna je umrla u Zemunu) svi padaju u očajanje: Ko će nam pevati sada na proslavama? Dakle, cela ta stvar sa ženama koje pevaju, koje drže literaturu, nešto je što, nažalost, ni u jugoslovenskoj nauci nikada nije dobro istraženo, tako da smo ostali jednostavno odsečeni od jednog ogromnog segmenta balkanske kulture. Dakle, da se vratimo na patrijarhat. U poslednjih dvadesetak godina imamo problem, jer se patrijarhat ponovo zakačio i improvizovao sa nacionalizmom. Ništa nije gore od nacionalizma za patrijarhat koji ima određenu elastičnost, sklonost da pusti žene da u nekim nišama rade šta hoće. No, toga više nema. Zato je današnja subverzija ženske književnosti upravo u tome da nikada ranije žensko pismo nije bilo oštrije usmereno prema destrukciji patrijarhata, ne dekonstrukciji nego destrukciji. Nigde više nego u pesništvu u doba građanskoga društva, recimo u devetnaestom veku, ta bolesna veza između patrijarhata i nacionalizma je proizvela neke malčice veštačke, ali koliko-toliko uspešne niše u kojima su žene kontrolisale dečiju književnost i lirsku poeziju. To im je bilo dopušteno. Dakle, upravo iz tih niša, iz lirske poezije danas izvire neka reč koja je sudbonosno oštra za patrijarhat. Ja bih htela da pesnikinje koje su pred vama to potvrde; nadam se da hoće. Ono što ja još imam da kažem jeste da postoji još jedan način da se energija ženskoga pisma možda pojavi ozbiljnije kao neprijatelj patrijarhata i nacionalizma danas, a to bi bila akademska sredina. To bi značilo da balkanologija, koja je danas uglavnom nacionalna nauka, postane nešto mnogo šire i da uključi rodne studije, što se do danas zapravo skoro nigde nije desilo. Hvala.

Venita Popović:

Hvala lijepa Svetlani na inspirativnom uvodu. Evo, kako i ona sama najavi, da i ja najavim isto pitanje za obje naše pjesnikinje. Iz svega ovoga smo vidjeli da je raspodjela kulturnog kapitala zapravo nepravedna kad su u pitanju žene. Za žene je rezervirana marginalna pozicija, pozicija drugosti. Međutim, ista stvar se dešava i kad nova generacija stupa na književnu scenu, i ona je u istoj poziciji. Mi ovdje imamo osobe koje su i žene, i koje su mlade. U neku ruku, kod obje vas u vašim pjesmama subjekt ženskog roda govori u prvome licu, pa me zanima na koji način pjesnikinja, žena-subjekt, stvara vlastiti diskurs unutar onog dominantno muškoga?

Adisa Bašić:

Dakle, večeras govorimo o bijegu i pokušaju bijega iz političko rodnog geta. Ja sam pokušala da odgovorim sama sebi na pitanje kojim su to metodama žene toliko utišane? Prepoznala sam nekih pet koraka, za koje mi se čini da se baš tim redom odvija utišavanje, i onda sam pokušala da nađem ili da prepoznam dvije moguće strategije izlaza iz toga, pa ću pročitati tekst o tome, a poslije su, naravno, pitanja dobrodošla:

Deset naprema jedan. Obično je to deset naprema jedan. Nekad i jedanaest. Deset (ili jedanaest) gorostasnih, mudrih, brkatih, sijedih a još sasvim potentnih, naspram nje jedne. A i ta jedna... I o njoj bi moglo biti priče.

Prema nedavno prezentiranoj studiji Nenada Veličkovića, u nacionalnim književnim kanonima je broj autorica u prosjeku jedanaest puta manji od broja muških pisaca. U praksi to znači jedna ili dvije po čitanki. Nekad niti jedna. U strukovnim udruženjima književnika i književnica broj žena je također nesrazmjerno mali.

Žene, dakle, ne vole da pišu. Niti umiju. Žene ne misle ni o čemu. Žene nemaju šta da kažu. Rekli bi zlonamjerni.

Dobro, ako to nije tačno, i ako toliko vole, onda gdje su? Niko im ne zabranjuje. Barem im danas niko ne zabranjuje! Eto im novina, blogova, knjiga, neka melju koliko ih volja... A ipak ih nema. Pardon: ipak ih ne čujemo. Kako je moguće? Kako zapravo funkcioniše taj geto, čiji nevidljivi, zvučno dobro izolovani zidovi opasuju nas gubave, nas nepravovjerne? Kakvi su to društveni mehanizmi koji nas ušutkuju, ili – rečeno vojnom terminologijom: kako to Društvo *neutrališe žensku živu silu*? Od čega nastaju te gvalje kojima se unaokolo *ženskim glavama* 'začepljavaju' usta?

Podrška ženama i njihovom prisustvu u javnom životu je deklarativna, isprazna i lažna. Niko neće reći: Draga Književnice, kako vam možemo olakšati život? Sjedite, dajte da vam izmasiramo stopala, platimo račune, ispeglamo onu ogromnu gomilu veša koji se presušio, dok vi porazmislite o toj promjeni ritma u pretposljednjoj strofi. Ili dok održite predavanje u inostranstvu.

Kada Veliki Pisac nema pristojna primanja, On arlauče do neba, da se gore tresu; On plače, zapomaže, poziva na ispravljanje nepravde. On kaže: Kako bih ja tek pisao da mi se daje redovno i obilno, da ne berem ovozemaljske brige. Kako bih ja samo dokučivao istine! Moje je da se bavim filozofijom i poezijom, a ne ovozemnim stvarima! A Društvo tužno zaklima i s nelagodom se laća buđelara.

Kad Velika Pjesnikinja živi u minijaturnom stanu, tako malom da se kroz njega rastom nevelika ženica jedva kreće, Društvo kaže: Otkud njoj uopšte stan? Kad Velika Pjesnikinja oboli, šalju je u udaljenu provincijsku bolnicu da umre u tišini, da se nikakav njen krik slučajno ne čuje. Kad Velika Pjesnikinja da intervju za novine, Društvo kaže: Nekad je bila dobra mačka, a vidi je sad...

Prije nego postanu Velike Pjesnikinje, s pravom da dostojanstveno umiru u samoći i siromaštvu, žene pređu dugi put neutralizacije.

Korak 1. Pretvaranje u seksualni objekat

Književnicima se tolerišu loši zubi, ćelavost, zadah, pretilost, opća psihofizička derutnost. Pjesnikinjama kažu: Objavi tu zbirku erotske poezije prije četrdesete, dok još na nešto ličiš, kasnije će biti degutantno.

Korak 2. Loše plaćeni poslovi i rad u sjeni

Muškarci su predsjednici upravnih odbora, žene u najboljem slučaju članice. Muškarci su pjesnici koje se veliča, žene su novinarki i voditeljice koje te muškarce intervjuišu. Muškarci su autori, žene njihove lektorice (autorski udio žena iz sjene često je neslućeno velik).

Korak 3. Muško patroniziranje

U izdavaštvu se često smatra da i najgluplji muškarac zna više od najpametnije žene: talentovanim književnicama rukopise će tako masakrirati samoljuban netaalentovan muškarac, jer on po prirodi stvari zna više i bolje.

Korak 4. Zagušivanje lažnim vrijednostima

Promovisanje ženskih mediokriteta, bezopasnih po mušku dominaciju, obeshrabruje mnoge žene da uopšte participiraju u javnom životu.

Korak 5. Obeshrabrivanje marginalnim pozicijama

Književnici, kad dovoljno ostare i ustraju u objavljivanju, postanu klasici. Književnice, kad ostare, postaju dječiji pisci.

Ipak, neke žene su prisutne u javnom životu. One govore, njihov glas se čuje. Političarke, urednice, novinarki, književnice. Nerijetko su one *ona jedna* s početka teksta, kojoj treba pristupiti s posebnim oprezom. Žena koja podržava zatečeno stanje stvari učestvuje u gradnji nacionalnih mitova i patrijarhalnih vrijednosti; ona se svojim djelovanjem stavlja u službu vladajuće potčinjavajuće ideologije (bez i najmanjeg pokušaja subverzije), često je otjelovljenje tradicionalizma. Partijarhat je samo malo obrijao brkove i prerušio se u damu u Chanel kostimiću. Takve političarke ili književnice su male vojnkinje u nacionalnom stroju. One najčešće popunjavaju kvote. Nažalost, još uvijek nema ozbiljne, sposobne, profesionalne, karizmatične i časne političarke koja bi mogla biti uzor mladim Bosankama i Hercegovkama.

U književnosti je situacija ipak mnogo bolja. Zidovi karantina već imaju kao prst debele pukotine. Nova generacija književnica je svoje *kvote* u antologijama osvojila radom. I to su žene koje nisu nikakvi lažni proroci, nego marljive, talentovane, obrazovane i uporne umjetnice. Asja Bakić, Šejla Šehabović, Tanja Stupar-Trifunović, Naida Mujkić, Lejla Kalamujić... Pred ovom generacijom je višestruki teret: raskidanje s tradicijom ušutkivanja žena, borba za kvalitetno obrazovanje, odgovoran javni angažman i očitovanje o gorućim društvenim problemima. Uz to, naravno, predan književni rad, stalno proširivanje vidika i angažman u širim, evropskim, okvirima, nepristajanje na naslijeđeni društveni zapećak. A uz to i porodični život, majčinska uloga za neke od njih, životi u kojima će samoubistvo ipak ostati samo književni motiv. Tereta je previše,

odvagan je nepravедno, računajući i budavu historijsku zalihu. Tereta je zaista previše, ali rušenje zidova oduvijek je bilo težak posao.

Tanja Stupar-Trifunović:

Hvala Svetlani i Adisi na zaista inspirativnom govoru, koji su me na potpuno različite načine jednako intenzivno dotakli, nadam se i vas. Sad ću ja nešto isto ovako malo da pročitam pošto nemam kao Svetlana ovako veliku zalihu pamćenja u glavi. Ja sam ovaj svoj rad nazvala:

Literarni svijet žutih ptičica ili kako 'pozajmiti' kraljevo vrijeme

Žene su fragmenti, 'rebro od čovjeka'... 'Njihova' književnost je fragment. Eksces. Nešto nastalo usput. Između dvije druge, važnije i neodložne radnje. Ovo je obilježilo žensku književnost. Činjenica da one nisu glavni tok, da su dio, bilo da su poslušni dio koji teče s maticom ili odmetnuti rukavac.

Do ovog zaključka vodi me jedna priča. Priča između spisateljica koje su istovremeno i moje prijateljice. Ta priča oslikava naš rad, način na koji se mi žene bavimo književnošću. Jedna životna situacija raščitala nam je sav naš krivudavi literarni put.

Moja prijateljica/književnica i novinarka je intervjuisala jednog velikog pisca i između ostalog ga je, što njemu i nije baš bilo drago, pitala od čega se on izdržavao i ko se brinuo o porodici dok je pisao svoje velike romane i još nije bio tako veliki pisac. "Žena, odgovorio je nevoljko književnik, žena je bila ta koja je radila i vodila brigu o djeci".

I mi smo se nakon te priče zamislile. Otkud njemu toliko samopuzdanje i zašto on misli da ima svijetu nešto baš tako važno reći, da i žena i djeca mogu čekati dok on ne napiše to veliko djelo. I kako on, sad već bilo koji pisac, jer oni mahom prilaze pisanju s tim stavom, da imaju nešto važno reći i da su gospodari vremena, znaju da su pred njima velika djela. Pa jednostavno je: on je kralj. A mi smo one kojima kralj pozajmljuje ili ne pozajmljuje svoje vrijeme. Ali prije nego što se upustimo u analizu kraljevskog vremena, moramo se upitati kako protiče naše vrijeme? On kralj/pisac sjeda za sto i godinama piše (Orhan Pamuk je, recimo, izjavio da već dvadeset godina svaki dan piše po 8 sati; poznajete li neku sličnu književnicu?)... A one? Kako one to rade?

Kako mi to radimo?

Onda 'mi, žene/književnice/ majke/aždahe sa više glava', uradimo ono kako moja prijateljica izgovori «*brp*», a to je ustvari naše stvaralaštvo, sinonim za našu nabrzinu i u vazduhu nastalu pjesmu ili priču, uhvaćenu u trenutku. Jer mi nemamo vremena da pišemo velika djela, da se književnosti posvetimo kao veliki pisci. A prvenstveno, mi nemamo ni samopouzdanja kao 'veliki pisac' jer smo oduvijek bile male, pa i sada često nam se onako usput, bilo da smo profesorice, književnice, novinarke, trgovkinje ili bilo šta, prikači ono 'mala'. Mi nemamo svoje filozofske sisteme, rijetke su one koje imaju izabrana i sabrana djela, a i tada ona malo kad premašuju 10-ak naslova; mi smo sažete i nemamo utisak da svijetu imamo reći nešto važno. Nego onako, usput, želimo reći svijetu da postojimo i da smo prisutne, čisto da nas evidentira negdje taj svijet, jer i mi njemu vršimo evidenciju svakodnevnog stanja stvari u ormarima, šerpama i stihovima.

Geto o kojem govorimo nije samo prostorni i nije samo balkanski. Geto u koji su žene zatvorene je i vremenski, ili geto ženskog vremena. Malog ženskog vremena. U djelu *Dato vrijeme* Derrida analizira jednu rečenicu iz pisma Madame Françoise de Maintenon koja je bila u morganatskom¹ braku sa francuskim kraljem Lujem XIV poslije

¹ Morganatski brak je brak između osoba nejednakog društvenog ranga. Titule i povlastice koje muž ima ne mogu se prenositi na ženu i djecu rođenu u ovom braku. Ovaj brak je takođe poznat i kao "ljevoruki brak",

smrti kraljice. Kralj Luj XIV nazivao se Kraljem Sunca, i inače je vladao 72 godine, što je najduži poznati dokumentovani period stolovanja nekog kralja. Naime, predmet navedene Derridine analize glasi:

"Kralj uzima sve moje vrijeme, ostatak poklanjam Sen Siru², kojemu bih željela pokloniti sve."

Šta to, zapravo, znači: uzimati nečije vrijeme? Vrijeme neke osobe, u ovom slučaju neke žene? Vrijeme kao vrijeme je prazno, ono se tek odvija kroz događaje, radnje, bilo da se radi o svakodnevnoj rutini ili pak razmišljanju, ljubavi... Vrijeme bi tako bilo uslov mogućnosti, medij mogućnosti da se bude. Uzeti nečije vrijeme znači podrediti jedan prostor mogućnosti Drugog (u ovom slučaju žene) samome sebi. Kad kralj uzima 'sve moje vrijeme', on uzima moju mogućnost da budem. *Ne biti* u mogućnosti da se bude *za sebe* nego samo *po* i *za drugog* radikalna je definicija geta, i nažalost slika našeg društva. Međutim, ono što je takođe veoma opasno i što se pojavljuje kao jedna alternativa radikalnom getu, kao prolaz i izlaz iz radikalnog geta u vidu nastojanja da se "popravi rodna zastupljenost", zapravo se može pokazati i kao prikrivanje prave prirode geta, a to je neraspodjela/nemanje/uzimanje "vlastitog" vremena kao mogućnosti. Naime, jedna podzemna etimološka linija prati trag pojma geta sve do italijanske riječi *borgetto*, što znači *dio grada*, tačnije pozajmljeni dio grada. Samo onaj koji uzima sve moje vrijeme može ga i pozajmiti meni. Pozajmiti u vidu procenata parlamentarne zastupljenosti, pozajmiti u vidu tzv. 'ženskih strana' u dnevnom časopisu... itd... a naročito pozajmiti kao prostor, kao vlastiti, dakle muški prostor – čime se, zapravo, pozajmljuje dio vlastitog (muškog) identiteta. Time se maskulinitet podmeće kao **pozajmljeni način**, na koji feminitet treba da gradi svoju mogućnost. Ono pređašnje *kraljevsko oduzimanje* pretvara se u *kraljevsko pozajmljivanje*, ali zapravo samo u okviru onog Istog, odnosno muškog. Primjeri su npr. naše aktuelne političarke ili književnice koje se uklapaju u muški diskurs.

Šta je to šta su žene dobile 'ženskom književnošću' u savremenom dobu? Dobile su, kao i Madame Françoise, tzv. 'ljevoruke brakove', 'Kralj' im pozajmio/dopustio ograničeni prostor slobode; one se mogu zvati kraljicama/književnicama, ali nemaju kraljevska prava niti ovlasti. Na žensku književnost se i dalje gleda kao na eksces, a ne kao na punopravnu i jednakovrijednu književnost.

I najzad, kada razmišljam o nama, o ženskom, o getu i o stvarnosti, o bijegu iz prostora naznačenog u naslovu, od traume Balkana i balkanskog, od sopstvene traume, nameću mi se paralelno dvije slike. Jedna slika, iz sopstvene pjesme *Teška ljubav*, u kojoj sam sama u svojoj psihi istovremeno i Tвити i Silvester (poznati junaci iz crtanog filma, onaj žuti kanarinac i onaj kanarinca željni mačak), u kojoj sam raspolučena i jednako podijeljena u želji da umaknem i u želji da pojedem. U toj klasičnoj situaciji iz crtanog filma, u kojoj sam istovremeno i plijen i dželat, i žudnja, i u kojoj znam da je prostor sigurnosti kavez, a prostor slobode nosi miris Silvesterovog daha, ali i mogućnost da se postane Silvester – što je samo nova preraspodjela uloga, ali ne i sloboda, postaje mi jasna nemogućnost bjekstva!

jer na ceremoniji vjenčanja mladoženja drži svojom lijevom rukom desnu ruku mlade, umjesto desnom rukom lijevu ruku mlade, kako je to običaj. Ovi brakovi su uglavnom sklapani između muškarca iz kraljevske kuće i žene koja nije iz kraljevske kuće. Takođe, žena je mogla biti ili plebejskog porijekla ili zanimanja koje je smatrano niskim. Ni žena ni djeca iz tog braka nisu mogli da polažu pravo na titule, prava ili imovinu mladoženje.

² Ustanova za napuštenu djecu.

I druga slika, ili situacija, u kojoj mi moj prijatelj Dane govori: "Ti bježiš u pisanje u kojem možeš da uzmeš elemente stvarnosti i naglasiš stvari koje inače nisu naglašene; ti radiš distorziju stvarnosti bježeći od nje i uočavajući nemogućnost bijega".

Ukratko – bijeg nije moguć. Ali svijest kojom sagledavamo svoju poziciju je moguća, i upravo ona je jedina vrsta mogućeg 'bijega'.

Možda žene iz svog tvitijevskog i nešto ograničenijeg prostora slobode koji se svodi na kavez, s ponekad rizično otvorenim vratima, malo ranije spoznaju granice slobode od muškaraca silvesterovski i naivno razmahanih u većem, ali opet ograničenom prostoru; možda i otud njihova sklonost ka 'velikim' temama i djelima u odnosu na literarni svijet žutih ptičica.

Venita Popović:

Čuli smo kako govore dva samosvjesna ženska subjekta. Međutim, da bi postale subjekti, žene se moraju uključiti, oteti neki svoj prostor. Moraju se uključiti u stvaranje kulturne i političke realnosti, u stvaranje simboličkog poretka jednog društva. Edisa Gazetić je dosta pisala o predstavljanju ženskog subjekta u domaćoj književnosti, objavila dosta tekstova koji dekonstruiraju bosanskohercegovački kanon, ono o čemu smo govorili na početku. Edisa, tvoja doktorska disertacija između ostalog problematizira i tipologiju patrijarhata u južnoslovenskom kontekstu. Pa da osvijetlimo u kakvom to zapravo kontekstu stvaraju mlade pjesnikinje.

Edisa Gazetić:

Rodni/kulturni/politički getoistan

Društvena/politička/znanstvena scena

Kada se promatra bosanskohercegovačka društvena i politička scena u rodnom smislu, tj. ukoliko se pokuša uočiti razlika u participiranju, onda se, iako postoje određeni statistički podaci o učešću žena u politici, taj problem nikako ne može sagledati jednostrano. Naime, etnonacionalizam svojom crno-bijelom tehnikom određuje i brojnost žena, ali i njihovu podobnost, pa je upravo ona postala jedinim kriterijem za ženskim sudjelovanjem u političkom životu. Uopće ne čudi da su nacionalisti (a i oni koji to nisu) odabrali koje će žene biti uključene u njihove stranke, odnosno njima odgovaraju one koje u seksizmu i u bilo kojoj vrsti nasilja ne vide ništa loše, zato se (i u miru) mogu bahato obračunavati preko medija sa svojim „neprijateljima“, a u pozadini će uvijek imati neku/og ŽenoMuškarca kojeg/koju će pozivati kada zatreba strancima objasniti kako nismo toliko patrocentrično društvo.

Na drugoj strani je kvaziženska scena, koja bi trebalo da bude organizirana na nivou države kao jedinstveni *gender* centar zadužen za rodno senzibiliziranje patrijarhalne kulture u svakom smislu. Međutim, kako je nevladinu odjelu važnija materijalizacija ideja, onda je sasvim jasno da se oni nikada ne javljaju niti jednim komentatom na pedofiliju u vjerskim, obrazovnim institucijama, na prostituciju na fakultetima, na rasističko, seksističko vrijeđanje žena koje nisu pripadnice velikih naroda u malim bosanskim zabitima. Da su zapadne feministkinje na prvo mjesto stavile novac, pa tek

onda borbu za prava marginaliziranih skupina, većina zapadnih kultura ne bi ni doživjela ni živjela postfeminističko doba.

Osim neorganizirane *gender* ženske scene na prostoru BiH koja (za razliku od Srbije /pa i Hrvatske/ gdje kritička misao spram rodnih/spolnih/ljudskih prava i politike dolazi od strane žena kao što su Sonja Biserko ili Nataša Kandić) promovira neku vrstu pseudo-feminizma, ili bolje rečeno feminizma elite (premda to feministička doktrina nikada u svojoj povijesti nije bila), tu je još i individualna odgovornost svake intelektualke uveliko svjesne trenutačnog društvenog koncepta. Strah, želja da se ne eksponira u javnosti i ostane postrani (to implicira da se nikom ne zamjerite: mentoru, dekanu, rektoru) dominiraju unutar ove neumrežene skupine.

Kada bismo teorijski pokušali analizirati bh. cjelokupnu scenu, nekako bi se moglo govoriti o obrascima primjenjivih u postkolonijalnoj teoriji, odnosno o moći koju ima onaj koji kreira stvarnost – ali i da se među podređenima nalaze i one skupine koje prihvataju nametnute obrasce i kreiraju ponašanje ostalih pripadnika unutar mikrosredina. Dvostruku podređenost trpe oni koji nikako ne mogu, niti žele, biti dio dominirajuće ideologije. Tu bi marginaliziranost mogla mijenjati intelektualna skupina; ali, opet, kao što sam navela, ona se zbog straha od gubitka *pozicije* na nekoj od obrazovnih institucija odlučila za šutnju. Kompleksnost odnosa unutar bh. društva samo nam potvrđuje činjenicu da se nikako ne može računati sa nekim jednostavnim rješenjima.

Koncept ratnog pisma – jedini provjereni način spasa od epske retrogradnosti?

Prva misao u skladu sa postkolonijalnom teorijom ovdje bi se mogla postaviti umjesto pitanja: mogu li podređeni govoriti, mogu li podređeni/e svojim govorom biti dovoljno glasni da mijenjaju postojeće obrasce? Znači li nešto njihova reprezentacija neepske pripovjedne stvarnosti od one koja dominira cijelim južnoslavenskim povijesnim kontekstom? Trenutačno je u novonastalim kulturama aktualan obrazac pozivanja na linč *drugih*, a kriteriji za razlikovanje *drugosti* svedeni su na primitivne projekcije straha od svega onoga što dekonstruira zadane norme ponašanja/mišljenja. Svaka se *razlika* u odnosu na vladajuću ideologiju doživljava kao prijatna monolitnom sustavu kojeg jedino koncept istosti može održati aktualnim, odnosno u takvim sredinama nužno je da „ljudi i žene liče jedno na drugo kao ovca na ovcu“ (Andrić, *Anikina vremena*), a svakoj *drugosti* koja „štrči i izaziva nesreće i zabune“ treba posjeći koljena.

Kako je „ženska povijest“, uopće, različita od muške, odnosno izvori informiranja o nekim događajima su sasvim različiti, tako i u ženskom književnom tekstu imamo potpuno drugačiju sliku tragedije jedne zajednice. Naravno da ne treba zanemariti različito rodno iskustvo, ali izvjesno je da konstruiranje ženskog sjećanja u tekstu nije zasnovano na činjenicama koje će podržavati i, ako je potrebno, osnažiti jedan kolektiv ili jednu ideologiju. Žensko (ratno) pismo ne podržava kolektivno/nacionalno/etničko sjećanje na povijest, odnosno konstruiranje (ženske ratne) povijesti izostavlja odnos figura heroj-žrtva, u onom smislu u kojem je to (eksplicitno) naglašeno u muškoj (ratnoj)

prozi, koja doslovno želi da se čitatelji prisjećaju događaja i u cijeloj priči možda pronađu razlog svojevrsne netrpeljivosti prema „neprijatelju“.

Čini se da je najbolji primjer razobličavanja kolektivnog/nacionalnog/etničkog sjećanja u ženskoj prozi prikazala Alma Lazarevska u zbirci priča *Smrt u muzeju moderne umjetnosti* (1996), tiskanoj netom poslije rata. Žensko pismo vješto je izbjeglo imitiranje velikih (muških) priča o ratu, o sukobljenim stranama (Lazarevska ih imenuje kao jedna i druga strana, „ona strana došla je po ovu“) koje se do besvijesti bore za svoju nacionalnu/etničku ili koju drugu stvar i pri tome u tekstu ostavljaju toliko nerazriješenih sukoba koje trebaju što prije neki drugi vojnici započeti u nekom drugom vremenu. Žensko sjećanje na tek završene ratne sukobe nije podleglo ideološkoj interpretaciji rata, već se dalo u potragu za nekim drugim temama u kojima će se osloboditi sva ta frustrirajuća želja da se pripovijeda unedogled o *našoj* ili *njihovoj* krivici, odgovornosti, zločinima. Lazarevska je od apsurdnih ratnih dana uspjela konstruirati iznimno važan dio ženske povijesti, napraviti od velike muške povijesti (*history*) jednu malu žensku (*her story*), u kojoj među tolikim beživotnim tijelima nalazimo tek rođenog Galininog Hristosa. Zanimarivanje velikog rata i borbi između vojnika koji su preko noći postali veliki neprijatelji, tipično je za žensku prozu, u kojoj izostaje tipično ratno iskustvo likova (jer ga ni spisateljice nemaju?), ali je zato svako prisjećanje na djetinjstvo, obitelj, život prije ili poslije rata upravo obilježen nekom ratnom nesrećom.

Zbirka priča *Kad umrem da se smijem* Fadile Nure Haver također se u ironijskom podsmijehu balkanskim plemenskim/političkim zajednicama, koje su uvijek u nekom sukobu, udaljava od izravnih sukoba, ali je upravo rat iz drugog plana promijenio život većini protagonista. Za nju je balkanski mentalitet okarakteriziran u tragičnoj istini o „zemlji seljaka“ koji previše pamte, a vrlo malo zaboravljaju i praštaju svojim navodnim neprijateljima.

Možda su u ovom kontekstu još zanimljivije priče autorica koje nisu imale tu „sreću“ da budu direktne sudionice ratnih sukoba, već su iz nekog (mirnijeg) kuta mogle promatrati takve događaje i na drugačiji način (re)konstruirati svoja sjećanja na rat, ali i sudjelovati u konstruiranju ženske povijesti. Indikativno je da u ovakvim pripovijestima izostaju tipična prisjećanja na ratne sukobe, ali i neutralnost autorica, odnosno pripovjedačica u tekstovima prema fenomenu pripadanja skupini – žrtvi svih sukoba. Ljubica Žikić u svojoj zbirci *Slike raspuklog vremena* također ima žensku povijesnu priču o ratu na Balkanu, odnosno u Bosni, čiji se predznaci skrivaju u tarot kartama i drevnim učenjima o simbolima, koji su s vremena na vrijeme veoma vrlo vrijedni kao opomena da se apsurdni događaji vrlo često znaju ponavljati i nekoliko puta na različitim mjestima. Prisjećanje na rat u ovoj zbirci ponekad se može učiniti kao želja da se na što bolji način napravi digresija koja će poslužiti da se zaobilaznim putem dođe do početka devedesetih godina u Sarajevu.

Još jedan ženski tekst bosanskohercegovačke autorice Cecilije Toskić *Pa da krenem ispočetka* nije tematski vezan za ratne sukobe, ali se pripovjedačica u kontekstu prisjećanja vlastitoga djetinjstva, i priče o sadašnjem životu izvan Bosne i Balkana dotiče posljedica rata koje su manje-više iste za sve one koji su bili prisiljeni napustiti prostor na

kojem su živjeli prije devedesetih. Kao i Ljubica Žikić, i Cecilija Toskić najviše pažnje pridaje pričama iz djetinjstva, koje se odvija u vrijeme komunističkog režima i frustrirajućih pravila za pripadnike tadašnjeg društva, pri čemu je ratna priča spomenuta u kontekstu izbjegličkog života u Austriji i nezadovoljstva s kojim se intelektualka suočava poslije napuštanja vlastite zemlje. „Kao *izbjeglica* sam se zaustavila u Austriji pod tuđim krovom, na crnom da ne može biti crnjem poslu u tuđoj domovini.“³ Ali, kao i u već navedenim primjerima ženskog pripovijedanja, žena se izravno ne obračunava s režimom koji je doveo do stanja u kojem intelektualka *stoji nad mrtvim kokošima i čeka goste koji je* „više ne mogu hvatati za guzicu“ *kao na početku njezine konobarske karijere*; ili kada profesorica njemačkog jezika Cecilija Toskić postane Cili i zaboravi da je uopće bila netko drugi, jedva razumijevajući Tirolce jer je njihov jezik potpuno drugačiji od onoga što se izučava na Sveučilištu, ne razumijevajući zašto je, kada noću ulazi u svoje razrede u *Kati*, nitko ne sluša i ne razumije; ili kada jedna izbjeglica iz Bosne treba obići cijelu Europu da bi srela nekoliko svojih prijatelja. Optužnica bi bila preduga, a premalo je onih koji se osjećaju krivim za događaje na Balkanu, koji su, kako tvrdi Rada Iveković u svojem tekstu "(Ne)predstavljivost ženskog u simboličkoj ekonomiji: Žene, nacija i rat nakon 1989. godine" počeli u vrijeme komunističkoga režima, u kojem se nacionalizam gradio zajedno sa mizoginijom. Tako su i neki ženski književni tekstovi nastali poslije rata u bosanskohercegovačkoj književnosti upravo odgovor nacionalizmu i mizoginiji s kraja 1980-ih i početka 1990-h, bez optužbi i traženja glavnih krivaca za sve što je *target group* (Iveković) preživjela tijekom rata. Ovakvo (re)konstruiranje povijesti u ženskim književnim tekstovima trebalo bi doprinijeti da opća povijest promijeni svoj ignorantski stav prema ženskom subjektu uopće, upravo zato što se proces (re)konstruiranja povijesti u ženskom tekstu ne zbiva po obrascu selektiranja sjećanja pogodnih određenom kolektivu koji potiskuje vlastite pogreške prema drugima. Stoga bi i ženska povijest trebalo jednom da postane dio opće (muške) povijesti, posebice kada je riječ o balkanskim kulturama, koje naprosto pate od procesa selektiranog sjećanja i vrlo selektiranog zaboravljanja. No, kako je na Balkanu sve dio vrlo sporog procesa koji traje, ipak, vrijedi misliti da će dekonstruiranje nacionalizma i mizoginih kodova u književnim i kritičkim tekstovima, ne samo ženskim, donijeti važan pomak u balkanskim kulturama koje bi jednostavno morale jednom započeti rehabilitiranje povijesti, koja konstantno prijete da održi svoju tradicionalnu egzistenciju i u budućnosti, nažalost.

Venita Popović:

Evo, moje posljednje pitanje, ili bolje reći šlagvort, za našu gošću Svetlanu Slapšak. Imamo čitateljku koja pruža otpor, kradljivice jezika imamo, ali sve se to nekako dešava na marginama policentrične tradicije. Vrtimo li se mi zapravo ukруг? Šta je izlaz?

Svetlana Slapšak:

Ja uopšte ne mislim da se vrtimo ukруг. Naprotiv, rekla bih da je tradicija te krađe jezika veoma, veoma stara. U atinskoj demokratiji, u kojoj su žene imale položaj ne-građanina, dakle građanin je bio onaj koji je imao oca građanina i majku koja je bila kćerka

³ Cecilija Toskić, *Pa da počnem ispočetka*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2003., 86.str.

građanina – žena je bila, dakle, neka posuda kroz koju je prolazio građanski kvalitet, i tako dobijamo građanina. No, u tom društvu je postojao jedan pisac, intelektualac, Aristofan, koji je napisao komediju, koju ja stalno citiram zato što je to najbolji primer kako žene dolaze do vlasti, *Žene u narodnoj skupštini*. Žene se odluče da je dosta više muške gluposti – rata i ekonomske krize – interesantno je l' da? – i odluče se da preuzmu vlast, ali ne tako što će izvesti revoluciju ili proglasiti seksualni štrajk, kao što su to uradile u drugoj Aristofanovoj komediji da bi konačno dobile mirovni ugovor. U ovom slučaju one odlučuju da uzmu vlast tako što će se prurušiti u muškarce, ukrasti njihov jezik koji znaju dobro, jer muškarci i kod kuće pričaju ono isto što pričaju u skupštini, i pojaviti se kao ono što u svim parlamentima svih država sve do danas parlamentarci najviše vole – mladi konzervativni muškarci. Ukratko, žene se pojavljuju prurušene u mlade konzervativne muškarce, s ukradenim jezikom, i uspevaju da muškarci izglasaju da se vlast preda ženama. Dobro, od te tačke hoću da nastavim ovu dosta ključnu temu da li se žene zaista kreću u krugu? Ja uopšte ne mislim da se žene kreću u krugu. Ja mislim da je položaj feminizma danas neobično privilegovan, da zapadne feministkinje nisu uspele mnogo više od onoga što smo mi matore imale još pre trideset, četrdeset godina da danas. U Americi porodijsko bolovanje traje tri nedelje, a u nekim zemljama ovog regiona i po četiri godine, recimo u Mađarskoj. Abortus je još uvek problem; stvari postaju još više konzervativne nego što su ranije bile, itd. itd. Dakle, nije to idealni model, ali ono što se može uraditi, u čemu je feminizam danas možda moćniji nego ikada ranije, jeste da žene moraju da shvate da je patrijarhat, zajedno s muškarcima, dakle s manjinom stanovništva na planeti, zapravo jako fragilan, jako nežan, da je u strašnoj krizi identiteta. Tako, recimo, poznata popularna naučnica u Americi, biolog Anne Fausto-Sterling misli da trenutno postoji sedam različitih rodova i da postoje i pojedinci, a ona ih prebrojava na stotine hiljada, koji su na ovoj planeti već doživeli sve te rode. Gde su tu muškarci, gde je taj mehur od sapunice koji vlada svetom, taj jedinstveni mehur od sapunice koji vizuelno izgleda isto? Sva vlast na zemlji je koncentrisana u rukama tipova koji nose tamna odela i kratku kosu; svi liče jedni na druge, cela planeta. Oni su nevidljivi; muškarci su zapravo nevidljivi. Te obrate koje bi danas žene mogle da iskoriste kao što su iskoristile žene u Aristofanovoj komediji, taj prostor je još nezauzet. Ja sam duboko uverena da tu jako mnogo može da se uradi. Recimo, 3. marta 2002. godine Buš je napao Irak, odnosno američka vojska je napala Irak. Tog istog dana na inicijativu jednoga *of of of* pozorišta na Brodveju u celom svetu je izvedeno više od tri stotine predstava *Lizistrate*. U jednoj sam i ja učestvovala, slučajno sam bila u Novom Sadu; moji studenti su to izvodili u Ljubljani. Manje-više u celom svetu se izvodila predstava koja govori upravo o tome kako žene mogu da spreče rat. Naravno, to nije realnost. To je svet obrnut na glavu; ali obrtanje na glavu je ponekad jedina stvar koja se može uraditi pred realnošću koja više nema glave. Drugim rečima, postoje, u to sam duboko uverena, i moj optimizam, koji naravno ima sve oblike i odlike dubokoga pesimizma, zasniva se na tome da nismo iskoristile sve mogućnosti dekonstrukcije, subverzije patrijarhata koje su nam na raspolaganju danas, misleći pri tome na elektronske medije, na Internet, na razne druge stvari. Duboko sam ubeđena da bi, recimo, jedan *Fleš mob* usred nekog grada u Bosni, gde bi se žene pojavile u određenom kostimu, njih hiljadu, i nešto rekle, za dva minuta imao verovatno veoma dubokog efekta na ono što se dešava ne samo u Bosni i Hercegovini nego bilo gde. Dakle, neke mogućnosti su tu. Pitanje je da li smo ih sve iskoristile? Jedna velika prednost feminizama, svih koje znamo, u poređenju sa patrijarhatom, svim patrijarhatima koje znamo, jeste da je, ako napravimo veoma jednostavnu statistiku, analizu stilova, analizu

književnih radova, performansa, pozorišta i svega ostalog, feminizam uvek imao veću duhovitost nego patrijarhat.

Venita Popović:

Pitanja. Izvolite.

Edisa Gazetić:

Kada je profesorica Slapšak govorila, sjetila sam se da, recimo, Kerol Pejt u svojim djelima govori da žene podržavaju patrijarhat; da su one te koje su odgovorne za njegovo egzistiranje, svojim ponašanjem, odgajanjem djece... To se najbolje vidi u našim usmenim pjesmama – kad otac ode da ratuje ili bilo šta drugo, ona, majka, nastavlja da sprovodi taj očinski zakon i ponaša se gore nego što bi se ponašao otac. Zapravo, feminizam je uvijek na neki način u množini; patrijarhat uvijek dolazi sam i uvijek je monolitan. On se uvijek spaja sa radikalnim nacionalizmom, etnonacionalizmom i svim drugim radikalnim strujama. Feminizam kakav danas poznajemo nikad se nije mogao spojiti s takvim radikalnim razmišljanjima, on uvijek pokušava dekonstruirajuće djelovati na to.

Svetlana Slapšak:

Samo da dodam jednu naraciju koju sam upotrebljavala ponekad kada sam pisala, a to je da feminizam ima tu sudbinu da je stalno vezan sa levicom; kako god da okrene, uvek završi sa levičarima. Levičarski ljubavnik je zabavan i ponekad pun razumevanja, ali relativno brzo umre, a onda se povampiri i vrati kao patrijarhalni muž. Tako da taj problem feminizma u tim veoma kratkim periodima saradnje s progresivnim pokretima ima neke uspehe. Jedan od najboljih primera koje ja znam jesu upravo pomenuta *Anikina vremena* Ive Andrića. Pokojni režiser Vladimir Pogarčić pedeset i četvrte godine ih je obradio kao film, ne znam koliko vas ga je gledalo. Poštovao je pisca i iz poštovanja prema njemu napravio jedan neverovatan feministički manifest. Kada gledate taj film danas, on je zastrašujuće feministički, jer je Pogarčić bio neko ko je aktivno radio u novome režimu i smatrao da ženska prava treba poštovati i da Andrića treba pročitati na drugi način. Podsetiću vas samo na završni kadar. Jedan od Anikinih ljubavnika puca u vodu. To naravno nema nikakvog efekta. Voda je ženski element: pucaj do mile volje, ona će teći. Tako da poruka koja ostaje je neverovatna poruka. Uostalom, to je i prvi jugoslovenski film koji je išao u inostranstvo, postao vrlo popularan čak i u Americi. Ali, gledajte ponovo te rane filmove u kojima režiseri smatraju da treba, naravno u ideološkom kontekstu u kojem žive, podržavati feminizam, ženske likove staviti u prvi plan, kao *Slavicu*. Ti rani jugoslovenski filmovi upravo su svedočanstvo ove faze sreće sa levičarskim ljubavnikom koja je relativno kratko trajala.

Venita Popović:

Izvolite, ima li pitanja?

Nermana Begić:

Pozorno sam vas slušala. Bilo je malo teško jer ste išle s jedne teme na drugu, a oblast je veoma široka. Magistar sam ekonomije, živim u Francuskoj. Prvo, nisam feministkinja i mislim da sam se oduvijek dobro osjećala u svojoj koži. Nikada ničim ni u jednom poslu nisam mislila da li sam žena ili muškarac, bila sam **ja**. Mislim da je to u stvari oslobođenje, i danas i uvijek, biti svoj u najvećoj mogućoj mjeri u svim situacijama.

Sasvim sigurno da oslobođenje žene mora poteći prije svega od nje same, u to sam ubijedena. Drugo, neću se osvrnuti na diskusije iako bih mogla mnogo toga reći. Ono što bi bilo ovdje zanimljivo je moje iskustvo iz Francuske. Tamo je, kažu, šezdeset osme godine štrajkovi koji su se pretvorili u generalni štrajk, to bio pokret za oslobođenje žene, u najvećoj mjeri i porodice, za oslobođenje svih od običaja patrijarhalne zatvorene porodice; to je doprinijelo, poslije nekih mjesec dana zastoja u zemlji, da su svi zaboravili druge, manje-više političke razloge, oslobođenju od zastarjelih običaja zatvorenosti porodice u kojima je muškarac dominantan, koji ima pravo na sve, a žena zatvorena i nema pravo na sve. Danas je žena, u odnosu na šezdeset i osmu godinu, a u Francuskoj je dobila pravo glasa četrdeset pete, tek na poslu manje plaćena od muškarca nekih 15 do 20% u prosjeku, u kući je gospodar, a svaki treći brak se razvodi. Znamo da u Francuskoj imamo jako izraženo povećanje homoseksualnosti, pedofilije i, tvrdim, veliku brigu zbog raspada porodice... Oslobođenjem žene, u ovom feminističkom smislu, došlo je istovremeno i do određenog raspada veza u samoj porodici, što sve zajedno, sasvim sigurno, ima efekat i na društvo, komercijalno društvo u kojem je sve izraženo kroz vrijednost. Raspad porodice je evidentan, pri čemu je ženska strana, osjećajna strana, sama od sebe ostala objekat – nije se emancipovala u smislu da bude svoja, a veliki problem društva je porodica koja nestaje. Eto, to je moja primjedba vezana za to. Ženski element je osjećajni, a muški je element borbe, itd. Dakle, u svakom muškarcu imate dio žene i obrnuto. Osloobodimo se pojedinačno.

Glas iz publike:

Ja bih samo rekla da govorenje, odnosno konstatiranje žene kao emotivne, zapravo je klasični patrijarhalni stereotip – ona ne može biti ništa drugo do isključivo emotivna, a što se tiče nestanka porodice, mislim da muškarac nije spreman na promjene, da porodica nije bila spremna na promjene, da se očekivalo da žena uvijek bude ta koja će porodicu držati na okupu.

Tanja Stupar-Trifunović:

Ja bih vam rekla jednu stvar. Vi ste sami rekli da trebamo krenuti od sebe da se oslobodimo, i tu ste u pravu – sve drugo niste u pravu; ili to prvo niste, a sve drugo ste u pravu. Ako krećete od sebe da se oslobodite, a onda 'proizveli lančanu reakciju i porodica se raspala kao nuspojava'; ili ako nećete da se oslobodite i trpite to stanje, a sve drugo funkcionira kao i do sada, znači postoji ta mogućnost izbora, ili ćete se osloboditi ili će te biti rob porodice, ako postavimo stvari tako kako ste vi postavili. Vi ste sami u svome izlaganju kontradiktorni po pitanju slobode, sve drugo što ste rekli proizlazi upravo iz slobode. Svaka sloboda nosi svoju cijenu i odgovornost, ne može se biti slobodan tek tako. Neki su spremni da je ponesu, neki nisu i slijepo slijede tokove i obrasce ideološke, političke, one koji im odgovaraju. Znači, vi ste potpuno u pravu po tom pitanju da se zaista treba osloboditi. Sad, šta je za nekog sloboda, to je opet stvar ličnog izbora, a mislim da ovo sve što se dešava danas, i sami ste spomenuli kapitalizam i mnoge druge stvari ste dotakli, možda ima više veze sa današnjom situacijom nego sa ženom. Ne mogu da vidim krivca u ženi zato što se raspada porodica, ili što ima više homoseksualaca. Na kraju krajeva, to što ima više homoseksualaca, to je stvar ličnog izbora i slobode da se bude homoseksualac, biseksualac, heteroseksualac, transseksualac. To sve proizlazi iz vašeg govora o slobodi. Hvala.

Adisa Bašić:

Slično kao Tanja, ni ja ne smatram da je oslobađanje žene krivac za raspad porodice, a ako porodica kao nekakav društveni obrazac doživljava krizu zato što se žena oslobodila, onda i treba da je doživljava jer je doživjela poraz na tome što žena više nije servis na način da će u lijepoj ispeglanoj uštirkanoj haljini dočekivati sa ručkom od četiri jela, brinuti se odjeci i biti besplatna radna snaga u kući. Ako zbog svega toga porodica pati, onda je s takvim konceptom porodice i postojao problem. Još nešto, rečenica u kojoj nabrajate homoseksualce pa zarez pa pedofiliju, nekako djeluje kao da su to nekakve nastranosti koje su bliske, i ja mislim da to ne treba stavljati u istu rečenicu na taj način.

Glas iz publike:

Ne znam da li će ovo baš biti u smjeru ovog razgovora, ali negdje pročitah da kada obrazujete čovjeka, kada obrazujete muškarca, obrazujete pojedinca, a kada obrazujete ženu obrazujete porodicu. Nigdje nisam pročitao da je neko rekao da je čovjek mlad sve dok mu je otac živ, nego da je mlad sve dok mu je majka živa.

Glas iz publike:

Krivo mi je što ste se udaljili od teme. Tema je ipak žensko pismo, umjetnost, književnost, a ne opšte teme – porodica, društvo općenito, naše nezadovoljstvo, patrijarhat. To je puno širi kontekst. Htjela bih samo da pitam naše bosanskohercegovačke spisateljice ovdje: da li smatraju da su u lošijoj poziciji u odnosu na kolegice po peru, po profesiji u susjednim zemljama, zemljama bivše Jugoslavije? Da li smatrate da se vi kao književnice, umjetnice, teoretičarke književnosti, profesorice možete udaljiti od nacionalističkog diskursa, jer ipak smo mi, nažalost, podijeljeno društvo i entitetski i na svaki drugi način, prije svega u smislu tog nacionalističkog. Još jedna opaska. Veoma me se dotaklo izlaganje gospođe Svetlane, koju sam ranije pratila kroz neke tekstove. Sa primjedbom mlade kolegice Edise, profesorice književnice, da sadašnje mlade žene književnice kao da počinju iz početka, suočene sa svim tim nepravdama, situacijom jednog teškog retrogradnog patrijarhata, ne slažem se potpuno, jer mislim da se može puno toga naučiti hvatajući korak sa prethodnom generacijom, nadam se da mi Svetlana neće zamjeriti, s tom starijom generacijom i te kako možemo uhvatiti kontinuitet, sa tim pozitivnim stranama onog jugoslovenskog... Mislim da ne bi trebalo propustiti puno onoga što je bilo dobro u tom aspektu u tom društvu... Hvala.

Tanja Stupar-Trifunović:

Što se tiče prvog dijela pitanja, mislim da je slična, ako ne i identična situacija, koliko sam ja upoznata, sa Hrvatskom i Srbijom. Možda je nama na neki način i lakše i teže, iako to zvuči paradoksalno. Lakše nam je zato što je taj književni prostor sužen, manje nas je, imamo manju konkurenciju, pa nas nekoliko, onako, brže ispliva nego što je to slučaj u Hrvatskoj i Srbiji, gdje ipak ima više književnica, a imaju i jaču konkurenciju i dužu tradiciju. U Bosni i Hercegovini je poslije rata, kao što vidite, kako sa ostalim tako i sa književnošću. Mogli bismo se nadovezati na ovu priču, vi ste u pravu da postoji dobra feministička zaleđina. Kod nas, nažalost, iza svakog rata sve počinje ispočetka; na našu veliku žalost, kao da zaboravimo sve ono što je bilo prije, mi krećemo sve da gradimo od temelja jer smo kuću porušili. Što se tiče ovog pitanja nacionalizma, to je opet ona tužna strana priče. Ako razgovaramo o Bosni i Hercegovini, mi obavezno razgovaramo o Bošnjacima, o Hrvatima, o Srbima. Mi ne razgovaramo ni o ženama ni o djeci ni o starcima ni o penzionerima čija je penzija mala. Mi uvijek razgovaramo o te tri grupe kada govorimo o nama – samo o toj nacionalnoj podjeli. Zato nam stvarnost i jeste

ovakva, i mi upravo pokušavamo stvari odmaknuti od samo te vrste podjele. Želimo reći da smo mi žene i radimo nešto zajedno, i pričamo zajedno. Nije toliko bitna sama činjenica što smo žene koliko je bitno da hoćemo reći da se stvari mogu gledati iz mnogo različitih uglova, bilo da je to feministički, bilo da smo pričali o dječjim pravima ili o čemu drugom; iz uglova koje mi zanemarujemo i koji su skrajnuti negdje. A ako pitate bilo koga šta mu je najvažnije, reći će da su mu najvažnija djeca. Ali u Bosni i Hercegovini se ne priča o djeci. Nadam se da sam na neki način odgovorila na vaše pitanje. Da, mi pokušavamo. Mislim da je neka vrsta i neki pokazatelj našeg uspjeha i to što smo večeras svi ovdje, što nas ima dosta, što otvoreno razgovaramo o svemu tome. Hvala

Adisa Bašić:

I ja sam htjela da kažem da je nama danas ipak mnogo lakše zato što su žene i postojale i objavljivale i vodile neke bitke i pokretale neke razgovore mnogo prije nego što smo mi ušle, na ovaj ili onaj način, u javni prostor. Večeras su tu i pjesnikinje Marina Trumić i Ferida Duraković.

Tanja Stupar-Trifunović:

Mogu vam reći da su upravo one te koje nas podržavaju, tako da mi nemamo taj neki međusobni otklon. Naprotiv, one su te koje nam daju dosta veliku podršku.

Adisa Bašić:

Vjerovatno da su mladi skloni da vjeruju da svijet počinje s nama. Naravno da ne počinje, i mislim da je tu niz imena kojima se treba vraćati, poput Bisere Alikadić, ili cijela jedna tradicija koja na neki način nije prisutna, nije javna, kao što ni mi danas nismo prisutni u široj javnosti. Kad ste rekli kako je to u Srbiji ili Hrvatskoj, moj je utisak da je slično, ali mislim da je kod nas specifična situacija jer se mi još bavimo poezijom, pa je to baš margina margine. To je ona margina gdje se već pada sa stola. Nacionalizam? Ja mislim da ne možemo živjeti izvan nacionalizma u smislu da se pravimo da on ne postoji, ali možemo mu gurati prst u oko, možemo ga pljuvati, govoriti ružne riječi, možemo s njim na razne načine biti u interakciji.

Svetlana Slapšak:

Osećam potrebu da nešto objasnim, jer, sasvim sigurno, za deset minuta čovek ne može da kaže što bi bilo potrebno. Mislim na taj argument da se posle šezdeset i osme popravio položaj žena, pa nam je zato lošije. Šezdeset i osme moje kolege studenti i profesori su imali otprilike ovakav stav o feminizmu, koji se nije posle toga promenio još dvadeset godina: U redu je feminizam, ali vi ionako imate svoja prava, ne moramo sad o tome da pričamo. Drugi mogući odgovor: Nije sad trenutak, mi sad hoćemo da promenimo celo društvo, a kad promenimo celo društvo onda ćemo da se natenane lepo bavimo feminizmom. Treći stav je, naravno, onaj patrijarhalni, koji svi prepoznamo još i danas: Ma to je neozbiljno. Dakle ta tri stava su vladala skoro dvadeset godina posle toga. Osamdeset i šeste sam ja na prvom kongresu u Dubrovniku bila disidentkinja, nisam imala pasoš, nisam imala položaj. Mogu da vam dam vrlo lepu istoriju toga iz kojih su me sve institucija izbacili i zašto. Dakle, to je moja karijera u nekome smislu i kao takva sam osamdeset i šeste još uvek imala prilične probleme sa feminizmom, jer feminizam nije obećavao promenu i raspad društva, nije zahtevao promenu, nego poboljšavanje. I ja sam se osamdeset i šeste odlučila da ću biti feministkinja, a da će moja disidentska

karijera da se malo umakne, jer su u disidenciju provalile hiljade i hiljade nacionalista kojima je disidencija bila trendi u tom trenutku osamdeset i šeste godine. Oni su progutali jugoslovensku disidenciju; samo su retki ostali sa nekakvim osećanjem da treba kritički gledati društvo kao što intelektualci treba da rade. Hoću da kažem to da je feminizam bio kritičkiji od disidencije šezdeset i osme, od nekakve kritike režima, zato što je zahtevao osnovno spasavanje ljudskih prava za razliku od svega drugoga što se tada pojavljivalo u Jugoslaviji. Iz toga izlazi i neki moj stav danas, a to je da su za vreme rata žene stekle takav položaj da danas mogu da pišu poeziju, jer su priznale, razgolitile, zahtevale odgovornost. Ne dao vam Bog da dobijete situaciju srpske književnosti u kojoj mekušni kritičari, koji su zbog svojih karijera podupirali nacionalizam, danas hvale trivijalnu književnost žena koje propovedaju pravoslavlje i lupetaju u svojim romanima! Koliko hoćete ima Srpkinja koje pišu romane. Ne zna se koji je gori. Dakle, nemojte slučajno da dođete u savezništvo s tom vrstom kritike, jer gde je onaj element koji pravi razliku? To je odgovornost. Srpsko društvo jednostavno nije preživakalo, nije doživelo svoju odgovornost, nije postavilo pitanje odgovornosti. Zbog toga i ne može da proizvodi literaturu. Po mom dubokom uverenju, ne može da proizvodi dobru literaturu još neko vreme, koliko god ima knjiga, koliko god ima knjižara, koliko god ima književnih nagrada, opšteg laskanja jednih drugima itd. U Hrvatskoj je situacija nešto malo bolja. U Sloveniji se pitanje odgovornosti nikada nije postavilo. I danas pesnikinje ili žene u Sloveniji imaju jednu daleko, daleko ozbiljniju situaciju pred sobom – da rasprave situaciju sa kapitalizmom, koji po mom dubokom uverenju nije sistem za ljude. U Sloveniji živim, mogu sa svim svojim iskustvom da kažem – nije za ljude. Zadatak je negde drugde, ali svuda, u svim tim tačkama, mislim da je danas pitanje odgovornosti pitanje koje pre svega može da postavi ženska književnost.

Venita Popović:

Pričamo već sat i po. Još jedno kratko pitanje, pa da završimo i da se zahvalimo našim gošćama.

Domar u jednoj osnovnoj školi:

Možda ću odlutati od teme. Tema je spisateljice u getu. Zamislimo sad situaciju da smo postigli nešto. Ne želim nikoga da napadam. Znači sve je OK, super je. Jedno vrijeme sam pratio američku seriju *Seks i grad* i ne znam je li rezultat poslovne žene u feminizmu lik neke od one četiri djevojke.

Tanja Stupar-Trifunović:

Ne, to nema veze sa feminizmom.

Venita Popović:

Ovim završavamo. Hvala vam puno, hvala i našim gošćama. Meni je bilo jako ugodno i drago mi je što je sve bilo u formi dijaloga.

ETNOKULTURA I KNJIŽEVNOST

Uvodničari:

Andrea Zlatar-Viočić, književnica, profesorica na Filozofskom fakultetu Zagreb

Saša Ilić, pisac i publicist, urednik magazina *Beton*, Beograd

Moderator: Enver Kazaz, esejist, književni kritičar, profesor Filozofskog fakulteta, Sarajevo

Petak, 22. oktobra/listopada 2010.

Galerija Collegium artisticum, Skenderija u 19 sati

Enver Kazaz:

Pozdravljam s ovog mjesta gospodina Gavrila Grahovca, ministra za federalnu kulturu, federalnu istinu, za federalnu interpretaciju i federalnu normu. Zašto to govorim? Mi smo trenutno unutar jednog skandala u kojem glavnu ulogu igra jedna žrtva i jedan ministar. Žrtva na taj način postaje žrtvom, dakle, re-traumatizacije, bez mogućnosti da postavi granicu između vlastitoga iskustva i onoga što joj nudi veliki ideološki narativ. Prevedeno na jednostavan jezik: Bakira Hasečić je u funkciji potvrđivanja ideološke istine o vlastitom iskustvu. Budući da je tako instrumentalizirana u javnom prostoru, vi onda ne možete voditi dijalog s Bakirom, ili bilo kojom institucijom, ili osobom koja zastupa takvu istinu. Ona je normativna, apodiktična. Ona je sama istina rata, i ona je istina našeg identiteta. Na drugoj strani, ministar Gavrilo Grahovac u funkciji cenzora određuje unaprijed, apriori, istinu filma; dakle, određuje normative umjetničke istine vršeći zabranu, za koju smo mislili da je nemoguća u društvenom kontekstu u kojemu živimo, vrši zabranu demokratizacije umjetnosti, autonomije umjetnosti, prava umjetnosti na govor o istini. Sve vrijeme se radi o tome da mi ne znamo kakav je zapravo scenarij. Pitanje je da li Gavrilo Grahovac štiti normativnu ideološku istinu kad je u pitanju slikanje žrtve u ratnom filmu, ili zapravo Gavrilo Grahovac štiti istinu žrtve? Teška dilema koja se pred nas postavlja nije razriješena činom dozvole snimanja filma; dilema je ostala da visi, unutar viktimološkog diskursa žrtve su re-traumatizirane, one su postale simboli etnokulture koje zbog jakog etičkog kapitala, vrše neku vrstu mentalne okupacije društvenog prostora, želeći u konačnici da se nametnu kao ovjeritelji identiteta.

Druga moja teza za večerašnji razgovor glasi: ratovi na južnoslavenskom prostoru su otpočeli u kulturi; oni su zapravo počeli onog trenutka kad je sama kultura, realizirajući slike etničkih drugih, pozivajući se zapravo na romantizam i njegov antikolonizatorski stav, pobrkala imperijalnog Drugog sa etničkim Drugim, sa religijskim Drugim, i na taj način smo dobili slike u književnosti, prije svega Ćosić-Araličinog tipa, slike etničkih susjeda kao demona, i to rasnih demona koji su, pritom, zaraženi tim demonskim genskim neprijateljstvom prema nama. Sama istina kulture, sama istina te književnosti postala je istina ukupne historije. Takvu vrstu kulture nazivam danas i ovdje u Bosni i Hercegovini *etničkim neoromantizmom*. Treća moja teza glasi ovako: etnokultura u Bosni i Hercegovini kao kultura rituala, kultura spomenika, kultura historiografije, čak kultura koja se pojavljuje u medijima sa sakralizacijom tradicije – pri čemu činim mali ekskurs: vi više, na primjer, ne možete o sevdalinki govoriti izvan njenog nominiranja kao

bošnjačke pjesme – dakle, takva vrsta etnokulture je sakralizirala tradiciju. Vi više ne možete s tradicijom uspostaviti makropoetički dijalog, ne možete je osporavati; osporavajući tradiciju vi zapravo osporavate samu suštinu etničkog identiteta.

Šta je etnokultura uradila identitetu? Arhaizirala ga, getoizirala ga, klerikalizirala, i pritom ga iz vlastita iz mogućnosti da se on kao dijaloški hibrid unutar neke dijalektičke napetosti razvija, mijenja, pluralizira, da u konačnici vidimo identitet kao zbir različitih, recimo polnih, rodnih, klasnih, dobrih, kakvih god hoćete uloga, i da ga vidimo kao napeto polje unutar diskurzivne borbe za norme.

Naredna teza je teza o akademskoj zajednici. Najveće sluge etnokulture su, zapravo, u *unizveritetima* i *svemučilištima* – namjerno govorim oštro zato što akademska zajednica čuva moć znanja kao temeljnu, a moć je na koncu prostor legitimacije za političke elite. Unutar jednog takvog koncepta znanja arhaičkog koncepta, znanja za koje bismo mogli reći da je, barem ovdje u Bosni, etno-znanje, država se ponaša kao mecena koji finansira samo one projekte koji su podobni elitama na vlasti. Vi ćete vidjeti da se unutar znanstvene zajednice pojavljuju barem dva ili tri različita narativa kad je u pitanju sama interpretacija kulture. Jedan veliki kanonski narativ u kojem imate kanon proveden na *unizveritetu* i *svemučilištu* plus školski sistem u kojem je književnost tretirana samo kao izvor etno-identiteta. Drugi narativ je onaj koji se zasniva na rubovima, na margini, i koji djeluje subverzivno u odnosu na ovaj kanon, i pitanje je: jesu li proizvedeni alternativni kanoni u Bosni i Hercegovini, i ako jesu, kako se oni postavljaju prema ovom koji provodi akademska moć? U konačnici, o samoj književnosti i njenom odnosu prema kulturi probaću da progovorim iz ugla jedne pjesme Marka Vešovića. Ona se zove «Izbirikani hadžijica». Radi se o pjesmi koja uzima temeljni simbol novog etno-identiteta; ovog hadžijicu možete sad prebaciti iz bošnjačko-muslimanskog u neki drugi kontekst. Moja teza glasi da se umjesto Boga pojavljuje etno-Bog.

Moji gosti večeras su draga kolegica Andrea Zlatar-Viočić sa Sveučilišta u Zagrebu i Saša Ilić, dovoljno je da kažem *betonovac*.

Andrea Zlatar-Viočić:

Dobro večer i hvala svima na pozivu i mogućnosti da sudjelujem u ovom razgovoru. Pokušat ću odgovoriti na provokativne teze koje je postavio Enver, a čini mi se da bi bilo najbolje započeti sa situacijom na sveučilištu, budući se u Hrvatskoj nalazimo u fazi javnog čitanja prijedloga paketa novih zakona o sveučilištu i znanosti. O javnosti rasprave dovoljno govori činjenica da smo dobili samo 13 radnih dana za tri zakona. Osnovna namjera zakonodavca – države, je ukidanje autonomije sveučilišta, i to promjenom načina upravljanja. Ovlasti Senata i Rektora se smanjuju, a glavnu funkciju preuzima, po modelu američkih univerziteta, Upravno vijeće, gdje po funkcijama sjede premijer ili premijerka, te po funkciji ministar znanosti i obrazovanja i ministar financija. To je samo jedan od detalja koji pokazuju na koji način se država u Hrvatskoj danas upliće zakonodavno, a onda konkretno, u ono što predstavlja prostor autonomije javne riječi, autonomije istraživanja, autonomije svakoga mišljenja, bilo da se ono izražava kroz neki umjetnički modus, bilo da se izražava u obliku znanosti. Drugi primjer koji ću dati tiče se sudbine niza inicijativa koje su proistekle iz civilnoga društva. Upravo ovih dana u Zagrebu svjedočimo o apsolutnom debaklu niza inicijativa koje su potekle iz civilnoga društva; ne debakl zato što su civilne udruge nesposobne, nego zato što je

država gluha za ono što govore građanske udruge. S jedne strane, u centru grada dovršava se mega-neoliberalni građevinski projekt, koji od ionako premalo takozvanog pješačkog prostora u centru grada oduzima još nekoliko desetaka metara, a stanove koje nudi tzv. *penthouse*, sa bazenima, prodaje po cijeni od osam do dvanaest hiljada po kvadratu. Nakon što je preko pedeset hiljada građana potpisalo da ne želi takav projekt u centru grada! Jednako tako, sindikati, koji su skupili sedamsto pedeset hiljada potpisa kako bi se proveo referendum o zakonu o radu, dobili su prekjučer odluku suda, Ustavnoga suda, o tome da za referendum nema razloga i da nema osnove da se održi, još s komentarom jednoga ustavnoga suca, koji je glasio: Šta vi mislite, ako je oktobar da ćete raditi oktobarsku revoluciju?! Dakle, to su tri mala primjera koja sva pripadaju našoj svakodnevnici, ona su sada i ovdje proizvedena u tjedan dana. U razgovoru ću se vratiti do 1990., ali želim početi od sadašnjosti, da prikažem i opišem i tu jednu histeričnu i nakaradnu situaciju u kojoj živimo. Čini se, samo se čini da je u je u proteklih dvadeset godina došlo do određene, da tako kažem, liberalizacije govora; negdje smo se malo više popeli po medijskim slobodama, barem onako kako svjetske norme određuju. Malo smo više pali po ekonomskim pokazateljima, međutim Ali važno je nešto drugo, a to je da su mehanizmi moći, politička scena, u potpunosti prešli preko svih zahtjeva za oblikovanjem javnog prostora. Ako se politika dezideologizira, onda jedino što preostaje je sadržajno ispražnjena logika neoliberalnog kapitalizma. U tim smislu je hrvatska kultura danas u cjelini marginalizirana. Ona je toliko marginalna da joj se dopušta da u svojoj marginalnosti bude i subverzivna – zato što ne može ništa bitno promijeniti. Ta jedna strahovito jaka sprega kapitala, političke moći i medijske moći, koja je, naravno, produkt kapitala, a kultura je izbačena iz javnog prostora, osim u situacijama kada je potrebna vlasti i kapitalu za oblike samoreprezentacije. Kulturne inicijative mogu biti i krajnje konzervativne i krajnje avangardne, anarhoidne, sve je to svejedno jer one ne mogu dotaknuti glavni mehanizam koji nas u potpunosti porobljuje. Tako mi danas u Hrvatskoj svjedočimo jednoj lažnoj polifoniji u jednoj lažnoj demokraciji. U području kulture mi, zapravo, imamo posla s nizom projekata, s nizom monološki zatvorenih diskursa koji između sebe ne komuniciraju, koji nisu u interakciji i gdje ne postoji dijalog u javnome prostoru.

Sada bih se vratila na početak devedesetih, na razdoblje koje je, gledano izvana, bilo drugačije, i netko tko nije *insider* mogao bi kazati da je danas mnogo bolje jer imamo nove festivale, nove projekte.. U tom prvom razdoblju nije bilo eksplicitne kulturne politike, već se – kao zapravo i danas – kulturna politika oblikuje putem financiranja. Jasno je što su bili motivi i što su bili načini ili mehanizmi vođenja kulturne politike. Cilj je bio punjenje imaginarija nacionalne kulture i nacionalne povijesti novim imaginarijem, izmišljenim imaginarijem koji se producirao u književnosti, u kazalištu, u filmu. Ono što je dominiralo sredinom devedesetih su bili sve redom umjetnički slabi projekti – u njihovoj je nekvaliteti i naša sreća bila, jer je estetski učinak bio nevažan. Jednom se čak pokušalo izvesti Gundulićeva *Osmana* samo za jednu osobu u publici, predsjednika Tuđmana, kao za kralja Luja XIV u svečanoj centralnoj loži. Priznajem, to ipak nije bilo realizirano. Odnos prema prošlosti je bio takav da se prošlost selektirala, redistribuirala. Ne samo da se izbacivalo nepodobno, nego se stvarao novi imaginarij onoga što je podobno. Ne treba puno mašte da se zamisle oratoriji, ili predstave koje se recimo zovu *Dolazak Hrvata na more* i da se odvija na slapovima Krke ili Cetine. Financijski pluralizam je milijune stavljao na tu povijesnu izmišljotinu, a za putovanje suvremenih umjetnika npr. na važnu izložbu u Kassel bilo bi preostalo nekih desetak hiljada kuna. Svrha je bila upravo uspostavljanje novoga nacionalnog kanona. Posljedice toga su

strahovite, zato što nove generacije, koje su odrastale posljednjih dvadesetak godina, nisu imale priliku u javnom prostoru učiti o aktualnoj povijesti, nego su u obrazovnom sustavu dobivali artificijelne slike. Zbog toga i nisu imale priliku uspostaviti kontinuitet s onim što je doista zajedničko naslijeđe, kakvo god ono bilo u ideološkom smislu, kakvo god bilo u smislu umjetničke kvalitete, kakvo ono god bilo u smislu odabira različitih poetika. Država je selektirala jedan model i onda ga kanonizirala u školi, zajedno s uvođenjem vjeronauka u škole. Dvjesto godina nakon što su Država i Crkva odvojene, država mora oblikovati laičke modele. Jedan je zahtjev bio zahtjev za potiskivanjem prošlosti dakle, zahtjev za amnezijom, a drugi je bio nalog da se počne pamtiti ono čega se ne sjećate. Ta su dva mehanizma; najbolje su doista bila prikazana u knjizi eseja Dubravke Ugrešić *Kultura laži*, koja ih je identificirala kako na razini državne politike tako na razini medijske strukture, a tako naravno i u pojedinim književnim praksama. Što se, dakle, dogodilo devedesetih? Stvoren je jedan novi imaginarij kulture i književnosti, moram reći kulture u cjelini, jer su se oko njega trudili umjetnici svih područja. A film je, naravno, bio najpogodniji za stvaranje nacionalnopovijesnih spektakla. Posljedica svega toga je da je stvorena slika kolektivnoga pamćenja, u kojem više ne postoji pravo na individualno pamćenje, na individualnu sliku, i gdje ste nekom logikom vanjskih mehanizama, naprosto zato što nemate izvor i kontakt s onime što je bilo jer se recentna baština ne prenosi, prisiljeni ste preuzimati one stereotipe koje vam nude i one kanone koje vam nudi nacionalna kultura. Sustav obrazovanja je u potpunosti petrificiran; svi koji misle da su možda prvo mjesto gdje bi stvar trebalo mijenjati školske čitanke i popisi lektira, apsolutno su u pravu. Sustav retrotradicionalizacije išao je prvo u pravcu da se izbacilo dio pisaca obilježenih komunističkim predznakom; kasnije su van letjeli oni iz prostora „bivše Jugoslavije“, tako da danas ne postoje u lektiri ni Andrić ni Selimović, a kamoli da bi se moglo čuti za Crnjanskog ili nekog trećeg. Povijest se zaustavlja negdje 1965-1970; suvremena kultura, suvremena literatura, suvremena umjetnost uopće ne postoji u školskim programima, a kako je ona u medijima slabo prisutna, teško je stvoriti kontinuitet kulture u posljednjih pedeset godina, od sedamdesetih do danas, koji je stvaran, ali ga prekida politički rez..

Jedino u razdoblju SDP-ove vlade s početkom 2000. imali smo, zahvaljujući ministru Vujuću, strategiju kulturne politike, ali se njezini ciljevi nisu u jednom mandatu mogli ostvariti, niti su ih kasnije vlade preuzele. Jedina kulturna politika, dakle, je financijski raspored sredstava, koji je transparentan jer je na Internetu, i tu završava naša transparentnost. Većina kulturnjaka zapravo preživljava, podržavajući taj sustav logikom brige samo za vlastiti projekt, a ne s idejama javnoga zajedničkog dobra. S osnivanjem Hrvatskog audiovizualnog centra, kojega sada vodi Hrvoje Hribar, u filmu se počinje oblikovati kulturna politika s jasnim ciljevima. Međutim, ako imate razbijenost na niz malih projekata, onda tim mehanizmom parcijalizacije biva uništena svaka mogućnost jačeg utjecaja kulture, pa njezin subverzivni mehanizam biva samo vidljiv na margini. Hrvatska *mainstream* kultura, osim toga, nije sklona kritičkoj refleksiji, nije sklona kritičkoj autorefleksiji, ona je više sklona čuvanju vlastitih pozicija Tako Muzej naive i nastup na venecijanskom bijenalu postaju jedno te isto jer se čuvaju stečene pozicije.

O oblikovanju hrvatske kulture kao simboličke nacionalne slike u inozemstvu bolje je i ne govoriti. Uvijek se sjetim kako smo devedesetih na Frankfurtski sajam knjiga slali statuu Marka Marulića, ne bismo li dokazali svoje europsko porijeklo i kulturni kontinuitet od šesnaestog stoljeća. Onda smo slali prijevod Goetheova *Fausta* na

hrvatski, valjda kao znak da cijenimo njemačku kulturu i da smo sposobni s njome komunicirati. I Marulić i prijevod *Fausta* su, neosporno, kulturne vrednote, ali nije njihovo mjesto na tržišnom sajmu suvremenih knjiga u Frankfurtu! U Frankfurt se putuje da se kupe strani i prodaju vlastiti autori, a ne priče o humanizmu i renesansi. A sve to, da stvar bude smješnija, ide pod okriljem Gospodarske komore, financirano, naravno, od strane Ministarstva kulture.

Uvijek je teško izboriti veću svotu novaca, da može putovati veći broj suvremenih pisaca, pa se stalno rade neke baš reprezentativne reprezentacije – jedan stariji pisac i jedan mlađi, dva prozaika i jedna pjesnikinja, hajde ako slučajno ima mjesta i za dječjeg pisca....Umjesto da investiramo u programe umjetničkih rezidencija i stipendiramo vlastite autore.

Zbog svega toga jako mi je teško kazati što bi bila slika hrvatske kulture danas, što je njezina etnokultura. Priblesava turistička propaganda Hrvatsku svodi na broj noćenja i broj vozila koja su prošla autocestom.

Za sam kraj ovoga uvoda izdvojila bih nekoliko autora i autorica za koje mi se čini da su proteklih godina napisali odlične romane, neka novija imena – jer mislim da književna scena ide u zanimljivom i dobrom smislu. To je moj osobni izbor, nadam se da će poslužiti kao preporuka za čitanje i za razmišljanje kako mlada generacija sagledava naših proteklih dvadesetak godina.

Izdvojila bih roman mlade kolegice Slađane Bukovac pod nazivom *Rod avetnjaka*, koji se direktno bavi traumom i psihotraumom rata vezanom uz sukob utemeljen na etničkoj razlici. Zatim, tu je Ivana Sajko i njezin roman *Povijest moje obitelji od 1941. do 1991.*, roman koji se poigrava sa ideologemima bilo komunističkog, socijalističkog ili nacionalnog predznaka. Taj roman upravo karakterizira interakcija između osobnog iskustva i nametnutog kolektivnog pamćenja. I roman vrlo mlade spisateljice Ivane Simić-Bodrožić *Hotel Zagorje*, u kojemu se iz perspektive djevojčice od devet godina govori o ratu i izbjegličkoj sudbini, i u kojemu upravo perspektiva djevojčice koja se pretvara u djevojku pojavljuje kao jedna subverzivna strategija. Njezino individualno odrastanje u knjizi onaj je subverzivni moment koji podriva viktimošku priču i ona ne želi prihvatiti kolektivne matrice pamćenja. Za spomenuti je i *Pol san* Ratka Cvetnića, koji otvara temu rane faze tranzicije, tj. kraja osamdesetih i početka devedesetih, te roman Nade Gašić *Voda, paučina*, koji vrlo direktno ogoljuje mehanizme suvremenog hrvatskog društva, te tranzicijske ruševine.

Enver Kazaz:

Hvala Andrei. Meni je žao što nemamo na Sarajevskom univerzitetu ovakvih profesora. Bosnu i Hercegovinu tek očekuje neoliberalizam i njegova implementacija u kulturni prostor. Bosna i Hercegovina je u raljama etno–kapitalizma, koji ne želi da pređe etnički teritorij, etno–fabriku, etno–geto. Najpoznatiji proizvod Bosne i Hercegovine izvozni je toalet papir Violeta. Federacija Bosne i Hercegovine odlučila je da napravi 'fudbalsku reprezentaciju' svog filma. Globus i Zlatni medvjed su postali simboli etničke uspješnosti, a pritom imate potpuni pad kino-produkcije i filmske produkcije, i unutar te reprezentacije čini se da je film odjednom postao vrlo značajan. Ali sjetimo se samo

negativnih prikaza Tanovićeve *Ničije zemlje*, gdje mu je zamjereno da nije dovoljno patriotski, a tamo gdje film pokušava djelovati subverzivno onda imate veće mogućnosti da Federalno ministarstvo radi sve veću priču ako se pojavi opasna naracija, kao na primjer u slučaju scenarija Jasmile Žbanić i Aleksandra Hemon. Onda se taj scenarij, a da nije ni viđen ni analiziran, proglasi scenarijem koji afirmira pedofiliju. Sjetite se da je film Ahmeda Imamovića bio napadan žestoko kao film koji promovira ili zastupa homoseksualne identitete, pa kad je konačno snimljen, onda se vidjelo da je cijela ta priča, koju je prije svega zastupao radikalni medij *Avaz* odnosno *Valter* tadašnji, nije tačna. Dakle, zemlja Bosna kao zemlja filma, kojom smo se reprezentirali u svijetu, kojom se ponosimo, istodobno je i zemlja kontrole filma.

Ima još jedna stvar karakteristična za Bosnu i Hercegovinu. Bosna je zemlja festivala. Mi imamo festivalizaciju kulture; ja ću zaoštriti stvari maksimalno za raspravu: nije li zapravo Sarajevo Film Festival festival etničkog neobegovata, sarajevocentričnog pogleda, pri čemu se u odnosu na sarajevocentrizam unutarnjost Bosne konstruira kao provincija? Nije li ta festivalizacija, gdje imate nagomilane festivale, svakodnevnu produkciju u kulturi potpuno bacila u sjenu? Bosna ima još jednu razliku u odnosu na Hrvatsku. Ima deset kantona, županija, Federalno ministarstvo, pa onda Ministarstvo Republike Srpske – nijedno se ministarstvo kulture nije potrudilo da čak napiše strategiju razvoja kulture na jednu karticu. Nemate ni jednu karticu, ali zato imate mogućnost nepotističko-klanovske igre u finansiranju kulture, i onda umjesto razvijanja menadžmenta u kulturi vi zapravo imate neku vrstu ljudi koji djeluju iz sjene. Biti dobar s ministrom podrazumijeva, zapravo, biti neko ko dobija novac. 'Belo odelo', kako ja zovem ministra Grahovca, zapravo je bio odgovoran za ono što možemo ovako objasniti: ako jedno pjevačko društvo koje se zove 'Sejfulah' iz Travnika, i jedno pjevačko društvo 'Gusle' iz Trebinja, dobijaju istu količinu novca kao, recimo, ozbiljni kulturni festivali, onda je veliko pitanje šta je pomenuti ministar radio sve vrijeme? Kad bismo sabrali njegov učinak u dva mandata, s velikim panoom 100% kultura, 100% BiH, onda bismo dobili sljedeće: da je naša kultura pomalo bistična u javnosti: imate velike predstave na kojima se insistira; mediji orgazmički prenose informacije sa Sarajevo Film Festivala... A zapravo imate unutar medija krajnju nezainteresiranost za stvarnu kulturu.

Saša Ilić dolazi iz *Betona*. *Beton* je najzanimljiviji, ili jedan od najzanimljivijih projekata na južnoslavenskom prostoru. Vidjećemo kakvo je stanje odnosa kulture i književnosti, odnosno kulturalnih praksi u Srbiji i šire.

Saša Ilić:

Hvala. Dobro veče svima. Hvala što ste me pozvali da učestvujem u ovom razgovoru. Prosto sam iznenađen koliko je ljudi došlo da čuje priču o etnokulturi i književnosti. Mislim da ovako nešto ne bi moglo da se dogodi u Beogradu ni kada je čitanje u pitanju, možda kad dođe Orhan Pamuk ili tako neko, onda dođe više novinara i čitalaca. Ali kada su u pitanju tribine koje se bave ovakvim problemima, one zaista ostaju na margini i nekako ne uspevaju da te teme i te probleme pomaknu bliže centru javnog diskursa i javne debate. Mislim da specifičnost koja je karakteristična za kulturnu scenu u Srbiji je pre svega istrajavanje jedne otvorene, ili prikriveno otvorene represije. Radi se o nečemu što istrajava već duži niz godina, mogu da kažem i decenija. Kada smo pokrenuli *Beton* 2006. godine, naša ideja je bila da napravimo jedan fanzin koji ćemo štampati sami,

umnožavati i delićemo ga po knjižarama, po katedrama za književnost, filozofiju, sociologiju, ne bismo li došli do nekih čitalaca, do nekih ljudi koji bi čitali naše tekstove, a upravo smo bili isprovocirani time da su gotovo sve rubrike za kulturu u dnevnim novinama u nedeljnicima bile ispunjene tekstovima punih hvale za sve kulturne proizvode koji su se pojavili unazad dvadeset godina. I onda čovek postavlja pitanje: da li mi živimo u kulturi izobilja? Da li je sve to tako fantastično? Ako jeste, zbog čega je to tako dobro? Zbog čega to u regionu niko ne primećuje? Onda se pitamo zbog čega ljudi u samoj državi ne haju za to, dakle, ti tekstovi koji se pojavljuju iz dana u dan kao da ne utiču na čitateljstvo, ali što god bi se pojavilo, bilo bi obasuto superlativima... Onda smo nekako došli do redakcije *Danasa*, pre svega preko Foruma pisaca, i počeli smo da radimo taj podlistak u kojem su se pojavljivali tekstovi, uglavnom negativne kritike tekuće produkcije. Imamo jednu rubriku koja se bavi reinterpetacijom dela iz prošlosti, bilo da je u pitanju književnost ili film, pre svega te dve stvari koje su, kao što je Andrea rekla, najpodložnije zloupotrebama. Onda smo došli do tačke otpora, kada smo shvatili da mi posle toga više ne možemo da se krećemo slobodno i da više nemamo mogućnosti cirkulacije kroz institucije, da ne možemo da održimo, recimo, javnu tribinu i da predstavimo svoj novi broj na teritoriji opštine Beograd, u Biblioteci grada Beograda, niti u bilo kojem ogranku grada Beograda, jer je tadašnji direktor Jovan Radulović rekao da tako nešto ne želi u svojoj biblioteci. Naravno, pretpostavljate i zbog čega; dakle, on kao autor određenih tekstova se i sam bojava da ne dođe do te tačke dekonstrukcije, čemu smo se mi bili namerili.

U postmiloševićevskoj Srbiji je pojam etniciteta doživeo *novu reviziju*, i to pre svega preko kulture, oslonjene na kanone koji su oformljeni u vreme ekspanzije velikog nacionalizma osamdesetih godina, a naročito tokom memorandumske 1986. godine i, potom, sa nestankom Miloševićeve SRJ, te transformacijom preko SiCG, do današnje Srbije, došlo je do revitalizacije mita o zajedničkoj etničkoj prošlosti, koji je neminovno uticao na čuvanje i pažljivo oblikovanje književnog kanona. Taj mit ne samo da ističe *drevnost* kulture, već nalaže da se mora u svakom trenutku imati u vidu i *prostor* koji je etnička grupa koja ga neguje, zapremala u prošlosti. Ne treba zaboraviti da je na talasu tog mita nastao veliki broj knjiga krajem osamdesetih godina, od kojih je možda najpoznatija knjiga Olge Luković-Pjanović *Srbi, narod najstariji*. Ona je doživela veliki broj izdanja i pored knjiga Dobrice Ćosića, pa neizbežne *Knjige o Milutinu* Danka Popovića, postala je obavezni deo inventara gotovo svake porodične biblioteke. Zanimljivo je da se u Srbiji, čak i u porodicama koje ne drže mnogo do literature, morala naći neka od knjiga iz pomenutog korpusa.

Danas je situacija gotovo nepromenjena kada je reč o sferi kulture, te generisanju kulturnih vrednosti u uslovima slabe demokratije, koja se nije izborila sa nasleđem ratnih zločina, niti je dosledno sprovela proces tranzicione pravde, u kojem bi *kultura sećanja* mogla imati dragocenu ulogu. Iako postoji nemali broj grupa i individualaca koji svojim radom pokušavaju da ove važne teme sa margine prenesu u centar javnog diskursa u Srbiji, ti pokušaji ostaju osujećeni ili usporeni do krajnjih granica.

Kao odgovor na takve pokušaje, kulturna elita, koja je preživela pad starog režima, na sceni je instalirala nove *mainstream* književne grupe, zadužene za negovanje mita o *drevnosti* i *rasprostranjenosti srpskog naroda*. Radi se o pojavi tzv. grupe P70, tj. Proza na putu, kako sami sebe nazivaju članovi ove neformalne grupe, koja je ubrzo po

osnivanju dobila pozicije u važnim kulturnim institucijama: Srpskoj književnoj zadruzi, Studentskom kulturnom centru, *Službenom glasniku*, ali i u dnevnim novinama kao što su *Politika* i *Večernje novosti*.

Grupa P70 i po svojoj strukturi već podseća na mit o etničkoj prošlosti. Njeni članovi su Vladimir Kecmanović (rođen u Sarajevu), Slobodan Vladušić (Subotica), Nikola Malović (Herceg Novi) i Dejan Stojiljković (Niš). Dakle, objedinjeni su autori srednje generacije (rođeni posle 1970) koji svojom mestom rođenja markiraju prostorne tačke u kojima se mit o zajedničkom etničkom poreklu dodiruje sa Drugim, a koje u ovom slučaju predstavlja permanentnu opasnost po kolektiv. Da je to zaista tako potvrđuju nam i njihove knjige: Kecmanović piše srpsku verziju priče o Sarajevu, Malović o “otcepljenju” srpske Boke Kotorske, Stojiljković o četnicima i Drugom svetskom ratu, dok Vladušić svoju priču o ubistvu izmešta sa domaćeg terena u susednu Rumuniju.

Ovo nije prvi put da se u srpskoj književnosti događa ovakva implementacija etničkih vrednosti. To je poznato od 1954, kada je ustanovljena NIN-ova nagrada, koju je prvi dobio Dobrica Ćosić. Mit koji je Ćosićeva generacija negovala tokom pola veka je nakon sloma Miloševićeve politike ubrzo počeo da se revitalizuje upravo preko ove i sličnih grupa u drugim sferama društvenog života. Ponovno generisanje etničke ideologije, koju ova grupa predstavlja kao čisto polje estetike, negirajući svaku antinacionalističku kritiku usmerenu ka njima, u jednom trenutku može preći u logični sledeći korak, a to je nacionalistički zahtev za obnovom državnosti u onim zonama koje su do juče, upravo zbog velikosrpskog mita, bile mesta velikih ratnih zločina. Pre svega mislim na Istočnu Bosnu, Slavoniju i Kosovo.

S druge strane, postoji i grupa mladih verskih fundamentalista koja je istu tu etničku ideologiju, propuštenu kroz prizmu Nikolaja Velimirovića, uzela kao svoj program. Radi se o nacionalističkom udruženju Srpski sabor Dveri. Njihov program je političan *par excellence* i obuhvata normiranje kako porodičnog života tako i kontrolisanje ekonomije, crkve, vojske, demografije pa i kulture. A tu je i književnost. Nije ni čudo što su nedavno, prilikom objavljivanja *Knjige o Milutinu Danka Popovića*, u jubilarnom 100. kolu SKZ govorili upravo predstavnici Srpskih Dveri.

Kakva je veza između književnog kanona i nasilja nad Drugim, te između etničke ideologije i estetike, zapravo je tema mog izlaganja, a ovo su koordinate u kojima ću se kretati.

Grupa *Beton*, dakle kojoj pripadam, marginalizovana je od samog početka i etiketirana kao grupa boljševika, fašista, kineskih bandita, ubica i ostalih derivata represivnih totalitarnih sistema, i onda se krenulo dalje. Ideja je, zapravo, obnova svih onih momenata koji su poznati iz memorandumske priče, obnova srpskog duhovnog prostora, kako su ga nazvali Ekmečić, Ćosić i Vasilije Krestić, dakle svih onih prostora i teritorija koje je zauzimao srpski narod, i to je taj mit koji se reaktivira i gde postoji intencija da se na tim prostorima treba obnoviti i državnost. To je vid zloupotrebe literature, koji se zapravo i generiše iz same etničke ideologije, iz nacionalizma, koji uvek želi da se političko poklopi sa nacionalnim; a ukoliko ne dođe do tog poklapanja, onda dolazi do besa crkve i resantimana; otuda pojava grupe mladih gnevnih ljudi koji se bave čistom estetikom, čistom književnošću, a ne znamo zbog čega su besni i na koga su besni: ako

pišete lepe pesme i ako se bavite lepim metaforama, nema razloga da se ljutite. Dakle, vi pišete neke pastore, buklike i ostale stvari; imamo tu struju, koja je delegirana direktno iz Akademije, iz starog memorandumskog jezgra. S druge strane, u Srbiji se pojavila jedna grupa, zanimljivo je da se pojavila na Katedri za srpsku književnost, zove se Srpski sabor Dveri; sebe predstavlja kao nacionalno udruženje ili nacionalni NGO. I čime se oni bave? Oni se bave takođe prećutanim temama; jedna od najvažnijih tema je pitanje Srebrenice: da li je to genocid, šta se tamo dogodilo, onda se zovu različiti 'teoretičari' koji će objasniti tim ljudima koji dolaze na njihove tribine, a mogu da kažem da se tribine održavaju četvrtkom na Mašinskom fakultetu, to je isto potpuno sumanuto, imaju i po hiljadu posetilaca, mladih ljudi koji dolaze tamo da čuju 'istinu' koju oni proizvode!. Zanimljivo je da se nedavno pre održavanja Parade ponosa organizovala porodična šetnja, koju su upravo oni inicirali; dakle, porodičnom šetnjom protiv Parade ponosa. Oni, naravno, ne žele da se obračunavaju sa seksualnim manjinama, ili bilo kojim drugim manjinama, oni su demokratski raspoloženi, ali tog dana oni su se prošetali, bez ikakvog obezbeđenja ili narušavanja njihove šetnje – sutradan znamo šta se dogodilo, da je bilo potrebno preko pet hiljada policajaca da odbrane tu malu grupu ljudi koja je želela da zatraži malo prava na život, na suživot u tom društvu, da bi nekoliko dana kasnije ista ta grupa napravila konferenciju za štampu i rekla: Pustite huligane koji su tog dana jurišali na Paradu ponosa, jer oni zapravo nisu krivi, to su socijalni slučajevi, to su ljudi bez posla, to su ljudi koji nemaju da piju mleka, to su deca i oni zaista nisu krivi. Ova grupa o kojoj govori Srpski sabor Dveri direktno je podržana od jedne struje iz Srpske pravoslavne crkve, na čijem čelu je Amfilohije Radović. Ja ću vam ispričati samo još jednu anegdotu iz života, koja je meni bila vrlo interesantna, a u vezi je s svim ovim o čemu pričam večeras. Dakle, putovao sam za Beč, bio sam u spavaćim kolima, bila su dva kreveta, ja sam bio na donjem krevetu. Taman sam pomislio da ću biti sam na putu do Beča kada se pojavio jedan mlađi čovek, u sakou, sa nekoliko mobilnih telefona. Uleteo je i rekao: Nadam se da vam neću smetati, ali večeras ću imati nekoliko intervjuja. Ja sam rekao: Nema problema sve je OK. On se popeo na gornji krevet i onda je počeo da telefonira. I ja sam na osnovu toga o čemu je pričao pokušavao da dokučim da li radi u Ministarstvu inostranih poslova, u Ministarstvu za dijasporu, u Ministarstvu vera – nisam uopšte mogao da shvatim odakle čovek dolazi. Pominje NGO, Tadića, Vuka Jeremića, Srebrenicu, akciju, proteste, crkvu – nisam mogao da ga situiram. U neko doba noći dao je intervju za jedan nedeljni lista *Kurir*, i onda sam shvatio da govori o akcijama nacionalnih udruženja, o neophodnosti formiranja mreže nacionalnih udruženja. Onda je protekla noć, nekako sam zaspao; ujutro, kad sam ustao, voz je negde stajao i počeli smo nešto da pričamo, a on sam je rekao: Ja sam iz redakcije Srpskih Dveri. Ja, naravno, nisam rekao iz koje sam redakcije, ali sam rekao da sam turista na proputovanju i ispitivao sam ga šta on zapravo radi. Bilo mi je interesantno; rekao je da ide do Beča na dva dana i mora da stigne da posle jutarnje službe održi jedno predavanje mladima koji dolaze na liturgiju i da će sutradan imati isto. Ja sam rekao: Ne razumem, kakva predavanja? Pa, kaže on, o stvaranju mreže nacionalnih udruženja i o tome šta treba raditi. Ja kažem: Čuo sam da imate vrlo posećene tribine – znam to jer je jedan naš suradnik otišao na jednu njihovu tribinu i napravio jednu finu reportažu koju smo objavili u *Betonu*. On kaže: Da, imamo te tribine, ali znaš šta: mi smo vrlo nezadovoljni. Ja sam rekao: Zašto ste nezadovoljni? Pa, kaže on, nas više ne zanima da hiljadu mladih ljudi dođe na našu tribinu i čuje jednu priču o Srebrenici, o Drugom svetskom ratu, o četnicima ili o bilo čemu drugom. Mi želimo da petoro od tih hiljadu ljudi nakon tribine ustane i dođe kod nas i kaže: Šta možemo da učinimo za ovu stvar? Vrlo konkretno,

dakle, oni računaju zapravo na onaj imperativ nacionalističke ideologije gde će svaki pojedinac osetiti u svakom trenutku da on mora da učini nešto bitno za opštu stvar, za državnu stvar. Ja sam rekao: Dobro, pa imate li vi mogućnost za tako nešto? Kaže: Pa da, imamo s jedne strane podršku od Crkve, dobili smo prostoriju i novac za štampu i za distribuciju i za sve ostalo – dobili su samim tim i čitavu mrežu, jer gde god postoji SPC na svetu, oni imaju mogućnost da dođu i rade svoje tribine u okviru crkve, gde se bave ovakvim temama... I onda je govorio dalje kako je njihova želja da uspostave normiranje države, vojske, ekonomije, kulture, samim tim i književnosti, da se bave konkretno i pitanjem kanona. Ja sam rekao: Dobro, a koje su vaše tradicije? Odakle vi izvlačite svoje kapacitete? On je rekao: Pa sva ova moderna državna historija je bez veze, mi se oslanjamo na Nemanjiće i srednjovekovnu srpsku državu. Ja kažem: Ali oni su se svi poubijali međusobno! On kaže: Da, poubijali su se, ali evo vidite despota Stefana Lazarevića. Ja sam rekao: On je incident, kako možete da se oslonite na nekog takvog? Vama valjda treba sistem koji će proizvoditi operativne ljude: što više operativnih ljudi, vaš sistem je uspešniji, vama ne treba incident. On kaže: Da, ne treba nam incident... razmisliću o tome. Dok smo prolazili kroz Mađarsku, on kaže; Evo kako je Horti divno rešio jevrejsko pitanje u Mađarskoj. Ja kažem: Ne razumem, on je uveo antisemitske zakone odmah posle dvadesete godine! Kaže: Ne, ne znam, nikad nisam čuo za to, ali mislim da je on to rešio jako dobro. I tako smo mi još malo pričali, i kada smo stigli u Beč, ja sam otišao na Internet, zapamtio sam njegovo prezime i onda povezao Srpske Dveri i izlistao i shvatio da su oni u intenzivnom kontaktu sa Strachem! Strache je naslednik Hajdera i gostovao je na tribini na Mašinstvu! Pomislio sam: šta mi u *Betonu* radimo? Možemo da se pokupimo, spakujemo stvari i da odemo negde i da se više ničim ne bavimo, jer oni već imaju takvu infrastrukturu, takvu mrežu, i tako neumitno rastu da ja očekujem jednoga dana da se pojave kao politička snaga koja će imati mnogo uticaja u Srbiji, a ako dođu do vlasti, imaće uticaja na region. Kad sam se vratio iz Beča, pričao sam prijateljima i poznanicima šta sam čuo, video i shvatio. Oni su rekli: Ma da, to su ono minorne grupe, nemoj nam pričati o tome, to nas ne zanima... A onda dođe do Parade ponosa, onda se pojave oni, onda oni naprave porodičnu šetnju, onda pet hiljada falangista izađe na ulice i udaraju na specijalce – i to se sve događa pred nama. Da, u vozu sam pričao s njim i o tome u kakvoj su vezi s ljudima iz *Obraza 1389*, to su ove militantne nacionalističke organizacije. On kaže: To su momci koji vole da se pobiju na ulici, oni nemaju mnogo pameti, ali su operativni na ulici. Ovi im daju softver, a oni izvode stvar do kraja, i to su neka dva pola, i u okviru ta dva pola postoji neka narastajuća intelektualna kritička margina, koja neprestano pokušava da dopre do centra i da artikuliše neke bitne teme koje bi bile važne ne samo za ljude u Srbiji već i šire.

Enver Kazaz:

Hvala ti. Saša je pomenuo jedan aspekt nacionalne kulture, a to je prostor. U Bosni i Hercegovini već samim spomenicima kojima obilježavamo rat mi zapravo prisustvujemo nečemu što je simboličko markiranje prostora. Vi tačno po spomenicima možete prepoznati čiji je teritorij. Na ulazu u Sarajevo na Kobiljoj glavi, pored džamije Adilbega Zulfikarpašića stoji monumentalni nišan koji vam poručuje u koji i kakav grad ulazite. To je nišan, uostalom, saborcima moje brigade, među kojima je bila velika skupina ateista i pripadnika drugih, neislamskih vjera. Kad pogledate taj nišan, vama postaje jasno da je interpretacija rata na tom nišanu zapravo interpretacija vjerskoga rata. Na ulazu u Bosnu iz pravca Hrvatske, u Bosanskom Brodu, koji se sada imenuje kao Srpski Brod, kad svrnete s glavne džade i odete na dobre kobasice u jedan restoran tamo, primijetićete

veliki spomenik palim borcima otadžbinskog rata; na tom spomeniku osnovni motivi su motivi svetosavlja, također imate istu vrstu interpretacije, radi se opet o vjerskome ratu. Treći spomenik koji mi je vrlo zanimljiv iz te perspektive je spomenik u Prozoru. Tu je napravljen ogroman spomenik na malom trgu Prozor/Rama (imate dvostruko imenovanje), spomenik lokalnoj brigadi; dominantan znak je ogromni križ. Svuda su religijski spomenici zapravo intervenirali u etno-pamćenje, tako da imamo etno-kleropamćenje, koje se onda po Sarajevu nastoji pomiriti na sljedeći način – i ovo je bolna tema, nadam se da ćete mi oprostiti što je pokrećem, vrlo je bolna tema i pomalo je šokantna. Mene uznemiruje, naime, natpis na Spomeniku poginuloj ubijenoj djeci u Sarajevu. Uznemiruje me zato što na tom natpisu piše: Spomen obilježje poginuloj djeci 1992-1995. opkoljenoga Sarajeva. Opkoljeno Sarajevo je ono Sarajevo koje vrlo jasno postavlja granicu prema dijelovima grada koji nisu bili opkoljeni, to su Grbavica, Vraca, dio Dobrinje. Moje pitanje glasi: da li je i jedno dijete poginulo na tim dijelovima teritorije? Ako jeste, zašto ono ne bi zasluživalo spomenik? I da li je taj spomenik, ako je već pravljjen, bio prilika da se zapravo napravi neka vrsta transetničkoga sjećanja, da se sjećanje individualizira budući da su djeca najnevinnija od svih žrtava? Vraćam sad ovo pitanje kao neki šlagvort za raspravu: gradske vlasti koje su raspisale tender za taj spomenik raspisale su ga za cijenu od tristo tisuća maraka. Konačna izvedba spomenika je iznosila milion i dvjesto tisuća maraka. Prije toga su organizirane velike rasprave, pri čemu su glavni instrumenti, glavni akteri bila udruženja. Šta je uradila etnopolitika? Ona je, zapravo, instrumentalizirala udruženja, ovog puta udruženje roditelja čija su djeca poginula, dajući im legitimitet, dajući im zvaničnu, vladajuću interpretaciju, izmijenivši njihovu traumu na način kako nam govori kognitivna teorija, da svi razrješavamo traumu tako da iz kulture pokupimo određene narative i prebrišemo time vlastito sjećanje, inkorporiramo ga u veliku priču i na koncu pričamo svoje lične tobože-priče kao velike priče. Dakle, ta su udruženja, doslovce sva, ali baš sva, bila žestoko protiv toga da ne stoji ovaj dio opkoljenog Sarajeva. Naredno pitanje, koje je direktno u vezi s tim, je pitanje katarze; da li ovakvi spomenici uopće nude mogućnost katarze i mogućnost suočavanja u Bosni i Hercegovini? Naredno pitanje tijesno je u vezi s tim: ako dođete na teritorij koji je melioriziran kulturom, obilježen, onda ćete primijetiti da je on obilježen i pismom. Ćirilica i latinica u Bosni i Hercegovini su ideološki označena pisma *par excellence*. Jezičke politike su postale etnopolitike, naši akademski građani, profesori, govore o *merhametli* jezicima i onim koji nisu *merhametli*. U nas još uvijek vlada predstava o tome da su *srpski grobovi tamo gde je srpski jezik*, odnosno *srpski jezik je tamo gdje su srpski grobovi*. Jesmo li zaista došli u poziciju da je etnokultura toliko snažno zauzela društveni prostor da smo u situaciji potpune mentalne okupacije? Na marginama, u zatvorenim zajednicama, javljaju se tačke otpora; jedna od njih je studentski časopis *SIC!* Naredni problem koji je uradila etnokultura jest da je ona u sebe usisala sve o multikulturalnom, multietničkom, multireligijskom dijalogu. Ako pažljivo analizirate, o multietničnosti, multikulturalnosti, interkulturalnosti govori samo jedna etnokultura, i onda dođete u poziciju da se stvaraju predstave o 'nama' koji smo dobri, otvoreni, tolerantni, multikulti, i o 'njima' koji su demonski monokulturalni.

Još jedan problem s tim u vezi je problem asimilacije: da li su manjine u Bosni i Hercegovini izgubile pravo glasa? Da li uopće postoje društva koja u javnom prostoru predstavljaju kulturne identitete manjina? Njih je po zvaničnim statistikama oko 17%; da li je Bosna i Hercegovina zemlja etno-rasističke kulture i, u skladu s tim, asimilacije? Poseban problem se javlja u situaciji kad na tako parcijaliziranoj teritoriji, simbolički

obilježenoj teritoriji, imate etničke Druge, tako da imate problem etno-većinske i etno-manjinske kulture... Ako je već *unizveritet* do te mjere nametnuo interpretaciju u društvenom prostoru, šta rade političke partije? One u ovim interpretacijama rata vide najveći mogući simbolički kapital. Evo jedne kratke ilustracije za razmišljanje. Prethodni politički izbori obilježeni su demonstriranjem političkog legitimiteta, u etničkom smislu, preko generala. Gospodin Čović je otišao u posjetu Dariju Kordiću u Haški tribunal, uzniku, i poručio svim Hrvatima Bosne i Hercegovine da im Dario Kordić maše srdačno, da je zabrinut za etničko jedinstvo itd. Haris Silajdžić je tokom izborne kampanje vodio generala Dudakovića kao svoj simbolički znak. Kod gospodina Radončića bila su dva generala: jedan Zlatni ljiljan, Dževad Radžo, i Vahid Karavelić. U SDP-u se pojavila sama suština simboličkog kapitala rata u vidu Željka Komšića kao nosioca Zlatnog ljiljana. Mi smo, dakle, naprosto interpretaciju rata zadržali kao temeljnu političku vrijednost, i unutar te interpretacije dodatno, mentalno, u političkom prostoru okupiramo biračka tijela. Ovakvu jednu analizu vi ne možete imati na medijima zato što su mediji instrumenti političkih partija. Možete ih imati u alternativnijem prostoru. Sve su ovo pitanja za razgovor. Ja se nadam da mi moji sugrađani neće zamjeriti na ovako teškom pitanju; štaviše, uvjeren sam da mi neće oprostiti ovako teško pitanje o Spomen obilježju djeci ubijenoj u Sarajevu. Nisam želio ovim pitanjem da vrijeđam ničiji tragički osjećaj; štaviše, duboko ga poštujem. Ali postavljam pitanje o meta-narativnom aspektu našeg pamćenja. Jesmo li mogli makar tu pokazati da pamćenje rata može biti tragičko, individualno, da ne mora biti ideološko, i da makar tu pokažemo trunku saosjećanja? Otvaram diskusiju možete nas pitati, rešetati možete govoriti svoje utiske.

Armin Stepanović:

Ako je situacija ovakva kakvom ste je vi prikazali u Bosni i Hercegovini, i šire, u Srbiji, Hrvatskoj i još šire, kako mi mladi ljudi da se borimo protiv takve situacije? Jer ipak na nama mladima je najveća snaga i mi ćemo ostati. Kako mi kao mladi ljudi da nešto uradimo ako je već situacija do ove mjere zagorčana?

Enver Kazaz:

Znam da je moja kolegica Andrea bila *spiritus movens* jednog velikog, krasnog događaja prošle godine, koji je dugo trajao u Zagrebu. Mi nemamo recept, vjerujte nam, ali ja bih volio da nam ona priča o studentskim demonstracijama u Zagrebu, zato što je to bio jedan izuzetan događaj i može iz prve ruke da priča.

Andrea Zlatar-Violić:

Htjela bih, kad govorimo o studentima, prije svega naglasiti taj osjećaj obveze i odgovornosti kada sam u tako povlaštenoj situaciji da radim s mladim ljudima. Moći čuti što oni misle, kako artikuliraju svoj doživljaj stvarnosti, to je zbilja privilegij. Prošle godine, nakon deset godina negativnih trendova, došlo je do eskalacije studentskih školarina kao posljedice sustavne, ali prikrivene komercijalizacije školstva. Ukratko, sada oko 70% studenata, na ovaj ili onaj način, u većem ili manjem iznosu, plaća studij, a deklarativno se priča o Hrvatskoj kao zemlji znanja i o tome da svi imaju pravo na obrazovanje. Pravo ne znači i mogućnosti, a mogućnost su financijski okviri, i – eto nas opet u zamci kapitalizma. U jednoj zamci koju nismo očekivali. Nakon urušavanja mirovinskih fondova, pa smanjenja svakakvih socijalnih prava, ostale su još škole i fakulteti zadnje uporište za javne politike. Filozofski fakultet, na kojem radim, specifičan

je zbog toga što nije imao sustav postepenog rasta školarina po broju na rang-listi, nego je postojala jedna crta koja je dijelila one koji plaćaju od onih koji ne plaćaju. U tom smislu, naši su studenti imali i konkretne razloge da krenu s pobunom. Imali su i znanja, jer ako igdje, onda na Filozofskom fakultetu obrazujete ljude da nauče kritički misliti – to su ti praostaci davnih ideja o važnosti intelektualaca u svijetu. Ali naši studenti nisu postavili partikularne zahtjeve kako bi riješili vlastiti problem školarina, već su postavili univerzalan zahtjev za besplatnim školovanjem, i to su apsolutno teorijski dobro utemeljili. Svladali su tehnički jezik pravnih dokumenata, analizirali europske zakone, skupili podatke i naravno – pokušali podići akciju na razinu svih sveučilišta u Hrvatskoj. Reakcije su negdje bile bolje, negdje gore; postoje cijeli prostori koji su se oglušili, ali mislim da je ta studentska pobuna dugoročni potencijal za sasvim nove oblike političkog života od onih koje danas poznajemo – tu prvenstveno mislim na reprezentativnu demokraciju.

Taj studentski glas pobune ironizirao je deklarativnu politiku, koja je pričala jedno a radila drugo: kad je Hrvatska zatvorila poglavlje o obrazovanju u pregovorima s Europskom unijom, onda je bilo obećano da će se s 1,2 posto budžeta dizati na 2 posto, izdvajanje za obrazovanje i znanost... A pali smo na 0,7. Katastrofa. I laž, naravno.

Ti prosvjedi su uspjeli pokrenuti jednu veliku energiju. Plenumi su bili veliki, otvoreni sastanci u najvećoj dvorani Filozofskog fakulteta, gdje je bilo do sedamsto-osamsto ljudi svakoga dana, oblik otvorene diskusije i angažiranih stavova. Ta je pobuna otvorila, prvo, veliki politički upitnik: da li je reprezentativna demokracija jedina moguća i ponajbolja, da li se postojeći demokratski modeli mogu mijenjati? Tema predstavničke demokracije sada je na dnevnom redu i rasprava u političkim strankama – ne uočljivo, ali ipak. Otvorilo se, zapravo, pitanje socijalnog potencijala: da li studentski pokret može pokrenuti momente solidarnosti u društvu koje je izgubilo socijalnu solidarnost? Tko su eventualni partneri? Gimnazijalci i nastavnici osnovnih i srednjih škola, obični građani? I taj potencijal još nije iskorišten, uglavnom zato što sindikati sve vrijeme kalkuliraju u svojim političkim istupima i odlukama. Partneri su se prvo potražili na razini drugih sveučilišta u Hrvatskoj; to je relativno pristojno funkcioniralo, i mislim da postoji jedna mreža koja se i dan-danas razvija, i potencijal toga se pojavio u jednom direktnom, da tako kažem, transferu znanja, i transferu onoga kako doista realizirati akcije. Među profesorima, naravno, postoje oni koji zagovaraju ekskluzivne i elitne modele američkih sveučilišta i engleskih koledža, uvjeravajući nas da se jedino tako mogu postići izvrsni rezultati. Ali ja sam uvijek za francuski model – a to je što kvalitetnije javno obrazovanje koje je dostupno.

Tri su prostora koja moramo čuvati, tri prostora javnih politika: socijalna politika, kulturna politika i obrazovna politika, to su javne stvari. Mi se možemo sporiti oko toga što ćemo raditi sa termoelektranama, možemo se sporiti koja će biti vrsta industrije, oko mnogo toga možemo raspravljati, ali oko ovih triju stvari, oko kulture, znanosti i socijalne potpore, dakle prava na socijalno osiguranje – tu ne bi smjelo u biti nikakvog nesuglasja. To su temeljna prava i moraju biti osigurana političkim konsenzusom.

I, konačno, najvažniji argument koji dajem mladima za njihove prosvjede: oni ulaze u život, u situaciju koju nisu oblikovali i koja je prema njima neprijateljska, ne daje im mogućnosti zapošljavanja, financijske ili bilo kakve sigurnosti. Oni su tu situaciju

naslijedili od nas, mi smo za nju odgovorni, mi smo im u nasljeđe dali priličnu količinu nevolja i dugova. Socijalni kapital u Hrvatskoj je slab, društvena kohezija jadna, snaga za pobunu u starijim generacijama sasvim potisnuta. Sindikati se uvijek na kraju dogovore s vladom. Mislim da ne pretjerujem ako kažem da se Hrvatska sada nalazi na dnu, ne samo ekonomski nego i u smislu gubitka svakog povjerenja građana u državne mehanizme, političke stranke i njihove instrumente. I to nepovjerenje je dobra stvar, jer građanske inicijative moraju oblikovati nove političke platforme, oblikovati mreže povezivanja, budući da pitanja nisu ideološke prirode ili partikularnih interesa, nego se radi o tim temeljnim stvarima koje smo nekad zvali, a ja ih još uvijek zovem „javno dobro“.

Enver Kazaz:

Ovo je bilo sjajno pitanje, hvala vam, nadam se da ste zadovoljni odgovorom (Andrea: Otvorite blog, svakako). Ako imate još pitanja, možete nastaviti.

Armin Stepanović:

Nemam pitanja, samo sam htio da vam se zahvalim, jer ovakvim bacanjem bombi na njihove zidove mislim da se može nešto uraditi. Malo je ljudi kao vi, koji slobodno u javnosti ovako mogu govoriti o njima. Mislim da ovo jeste kulturni rat, i treba ga dobiti, biće teško, ali kao što je gospodin iz Srbije divno ilustrirao: oni jesu naoružani. Mislim da je vrijeme da se i mi naoružamo, i zato vam hvala na ovakvom dijalogu.

Enver Kazaz:

Ja sam ovdje zapisao jednu riječ koju strašno ne volim, ona glasi *militarizam*. Militarizam je zapravo jedan od najopasnijih diskursa u kojem se nalazimo; on nas je obuhvatio. Ono što je optimistično jeste da postoje izuzetna književna djela, ja ih mogu nabrajati, koja direktno potkopavaju cijelu ovu skalu vrijednosti etnokulture o kojoj smo govorili.

Ferida Duraković

Biću jako kratka, to je direktan odgovor mladom kolegi: ukoliko je jedini razlog da se studenti Univerziteta u Sarajevu okupe u štrajk godišnja karta za studentski prevoz, onda nešto nije uredu sa studentima. Treba hodati pješke, a štrajkovati zbog nekih drugih, važnijih stvari.

Kenan Efendić, časopis SIC!:

Ja sam te naše studente napao čim su se pojavili protesti. A u protestima u Zagrebu vidio sam nešto što ima, ako ne globalni onda barem evropski značaj. Samo, oni se nisu bavili studentskim problemima, oni su se bavili problemima društva pod jednim novim poretkom, u koji je Hrvatska duboko zagazila pod pritiskom Evropske unije. U Bosni i Hercegovini, međutim, studenti nisu u mogućnosti da tako misle; u Bosni i Hercegovini su studenti proizvod etnokulture, u stvari proizvod ratne kulture. Mladi neće spasiti svijet u Bosni i Hercegovini. Mladi će vjerovatno uništiti tu državu i njenu suštinu, bit, simulakrum neke multietničnosti i multikulture. Sada počinju studirati oni koji su rođeni 1992. godine, dakle oni koji ne mogu nikako da zapamte nešto što je bilo prije. Čak ni moja generacija 1985-86-87. ne može zapamtiti šta je bilo prije... U Hrvatskoj su studenti mogli napraviti to jer je Hrvatska zemlja koja ima riješen problem onog što se naziva društveni imaginarij, Hrvatska ima jedinstven društveni imaginarij, to je Hrvatska zemlja sa manjinama koje niko ne tuče, ali nemaju potpuna prava, što govori slučaj *Novosti* i afere «Obadva su pala!». U Bosni i Hercegovini nije uspostavljen jedinstven društveni

imaginarij, a ni tri jedinstvena društvena imaginarija, jer su oni direktno sukobljeni, jedan drugog nagrizzaju. Sve dok ne bude riješen problem jedinstvenog društvenog imaginarija, odnosno ako se ne riješi etničko pitanje, možemo tako banalno reći, ni mladi, ni studenti, ni sindikati neće biti u mogućnosti da misle šire od etničke granice uma. Ovi zahtjevi studenata za kartama: ja sam to strašno napao, ja sam to ismijao u jednom tekstu, a sad bih ih čak branio. Mislim da je dobro i to kad se uzme u obzir čega su ti studenti proizvod. Postoje neki mali krugovi, neke male oaze ljudi koji nešto misle, nešto pišu, ali tu se javlja problem formalne demokratizacije javnog prostora koji je osmislio neoliberalni koncept društva. To je formalna demokratizacija, koja u društvo unosi samo nekakvu kvantitativnu kakofoniju glasova; NGO sektor, u koji mnogi od nas polažemo nade, u stvari je proizvod neoliberalnog kapitalizma, da bi se kritika institucionalizirala, finansirala, administrirala i nekoj konačnici birokratizirala, u stvari da kritika ne bi postojala. Tako da ne bi polagao mnogo nada u studente; mislim da će biti veliki generacijski uspjeh ako oni kolektivno ne budu htjeli ratovati. Sad, da oni vode neku revoluciju i da oni bacaju neke bombe u zidove ili kroz prozore, to jeste etički poželjno, ali nema puno veze sa stvarnošću i neće se desiti.

Andrea Zlatar-Violić:

Ja bih samo dodala jednu rečenicu. Ono što se meni činilo kao, možda, kratkoročni dobitak tog trenutka je bilo dizanje standarda rasprave. Jer način na koji se inače raspravlja u javnosti, ako to uopće postoji, u javnom prostoru, sa ministarstvima je bio ništa, do toga trenutka nijedan prijedlog zakona nije išao ni formalno ni u kakvu javnu raspravu. Sada smo dobili dva tjedna, to je prestrašno, i premalo je, i jasno je da nije nikakva javna rasprava, ali je formalno nešto dobiveno. I drugo, ja doista osjećam svaku poziciju, naročito na fakultetu koji je kao Filozofski. Ovi studentski prosvjedi su zapravo tražili etičke odluke i profesionalno ponašanje od svih koji sudjeluju u sveučilišnoj zajednici, a toga do sada nije bilo. Tražiti odgovornost, i oni koji su protiv i koji su za, ali odgovornost u argumentaciji, u poštivanju tuđeg argumenta, naprosto odgovornost.

Enver Kazaz:

Prije nego što dam riječi kolegi Repovcu, samo jedna mala napomena, koliko je važno čitati zakone i koliko sam bio glup prošle godine: Skupština Kantona Sarajevo usvojila je Zakon o visokom obrazovanju prošle godine, po kojem profesori kad navrše šezdeset i pet godina ne moraju ići u penziju i ostaju u radnom odnosu. Raniji zakon je predviđao da oni idu u penziju i da se honorarno angažiraju. Ova promjena zakona, koja je prošla blago u javnosti, tj. niko je nije ni primijetio, i koju je Rektorat zajedno sa Skupštinom Kantona Sarajevo progurao, omogućila je gerontokratiju znanja. Dakle, gerontokratska moć drži epistemu i neće vam je lako pustiti. Mi smo toj gerontokratskoj moći zapravo izručili mlade doktorante, magistrante itd., u potpunosti smo joj dali otvorena vrata da i kroz zakon vlada epistemom.

Hidajet Repovac

Gotovo da sam odustao od onoga što sam mislio reći jer već se dosta toga i reklo, ali je kritika bila žestoka, posebno ona vaša s početka, i provokativna toliko da bi sad trebalo nekoliko naučnih skupova organizirati da se neke stvari rasprave. Moje stanovište je sljedeće: čini mi se da danas nedostaje kritika kritike. Na što mislim? Mislim na nedostatak kritike, pragmatizma u kritici, odnosno vezivanja čak ponekad i za efemerne

stvari koje nemaju poseban značaj, a prolaze nam vozovi puni mnogo značajnijih stvari. Ja sam eto komentirao ovo oko filma Angeline Jolie i rekao sam: daleko je marginalnije neznanje jednog scenarija od znanja jedne velike tragedije koja se desila prije petnaestak godina. Dakle, to je potpuno po mom sudu efemerno, i kreatori i učesnici, i svi, u odnosu na tragediju koja se desila u Bosni i kojoj će trebati ko zna koliko još desetljeća da se dokuči stvarna tragedija i stvarni događaji, da se izvuku na površinu. No, to neka rade historičari. Međutim, mnogo veća tragedija od one koja se dešava u našim ministarstvima i u ministarstvu kulture, jeste tragedija kulture. Mislim da je ona postala objektivna, da su neuhvatljivi konci, i mi možemo smjenjivati ministre i rušiti ministarstva, ali ono što se desilo u našoj kulturi, ono ima sada jedan objektivni tok koji je gotovo nezaustavljiv. Ali ako pratite šta se dešava u svjetskim razmjerama, recimo, ako ste pročitali knjigu Hansa Georga Gadamera *Naslijede Evrope*: čovjek je u osamdeset i nekoj godini napisao šta misli o stoljeću koje je proživio. Priča o onom periodu kada Himler dolazi u Aušvic, i blato je, a on je u sjajnim čizmama i prekrasnoj uniformi, i pita zapovjednika logora: Zašto je ovako blato? Jer ukaljaće čizme, a u isto vrijeme odnose Jevreje u gasne komore da ih spale. A ovaj zapovjednik logora kaže: Generale, ovdje u proljeće procvate prekrasno cvijeće! Ja se dobro sjećam tog detalja, a dobro se sjećam i ovog što je rekao Gadamer u svojoj knjizi: da je situacija u svijetu i Evropi još gora nego i ovdje, daleko gora. Evo, Saša je naveo primjer rješavanja jevrejskog pitanja u Mađarskoj, a isto je tako i u Austriji, ja sam tim povodom napisao jedan esej koji nosi naslov «U potrazi za izgubljenim mišljenjem», jer ja smatram da je mišljenje na početku 21. stoljeća gotovo zalutalo; pišem o jednoj temi koju je pomenuo i Gadamer, a to je zamišljeni dijalog između Marksa i Hajdegera. Obojica su pisala o humanizmu, i njih dvojica, jedan iz Frajburga, drugi iz Marburga, našu se u Frankfurtu na Majni i putuju za Gvantanamo. I jedan drugog pitaju šta se dešava, a kako sjede okrenuti leđima u vozu putujući negdje za Amsterdam, naravno vide samo prošle stvari i prošle detalje, propale revolucije, propale socijalizme itd. Vide i komentiraju, i onda Marks pita Hajdegera: A šta je to, mi smo pisali o humanizmu obojica, šta se to dešava, idemo za taj Gvantanamo? E, kaže, tamo ljudi klečeći na koljenima i svezanih ruku na leđima jedu iz tanjirića koji su kao pseći, pa zar to ima u najdemokratskijoj zemlji na svijetu? Pa, kaže, nije, to je u Gvantanamu, to je baza izvan tog demokratskog svijeta. Aha, kaže, a vidiš li ti gdje idemo, pita ponovo Marks Hajdegera, vidiš li gdje idemo? Pa, kaže, ne vidim, voz ide brzo, to su ovi vozovi koji idu prebrzo, ne vidi se ništa naprijed, kaže, znači budućnosti i nema, jer naprijed se zaista od brzine ni ne vidi. Dakle, šlagvort za ovu temu koju ste vi pokrenuli nalazimo i u našem okruženju: ništa bolje okruženje nije, vjerujte, ni tamo. Ja ne vjerujem više ni u ovu svjetsku demokraciju i slobodu, a da vjerujem u našu... Prema tome, taj scenario uopće nije bitan, nego radi se o stupnju slobode i stupnju demokracije do koje smo došli, po tome se vidi u stvari da mi nismo osvojili nikakvu slobodu, ali bogami da je ni u svijetu dovoljno nema, jer film je uglavnom danas samo sredstvo za proizvođenje profita. Takvih filmova ima koliko hoćete. Da li će taj film o Bosni biti takav, ja ne znam, ali kakav god da bude, on je daleko ispod razine naše tragedije koja se ovdje desila, i to je suština, i o tome bi trebalo tek prodiskutirati i vidjeti da li je umjetnost odgovorila na to pitanje. Ja vam kažem: ako umjetnost imalo vrijeda bilo čija osjećanja, izazove suzu bilo koje majke, to nije umjetnost. Ako umjetnost vrijeda, ona nije umjetnost, odnosno odmah se radi o antiumjetničkom stavu, barem to iz književnosti možemo da vidimo...

Amer Tikveša:

Ne mogu se složiti s tim da umjetnost nije umjetnost ako nekoga vrijeđa. U umjetnosti postoji nešto što se zove čitateljeva, gledateljeva i bilo čija kompetencija kada se susreće s nekim umjetničkim djelom. E, sad, postoji pitanje i zašto to nekog vrijeđa. Postoji nešto se zove interpretativna zajednica, a ovdje su upravo interpretativne zajednice etničke, etnički su oblikovane totalno, kroz osnovno obrazovanje, srednje, fakultetsko, i to je jedan od razloga zašto ne možemo očekivati neko kolektivno djelovanje na nivou univerziteta, ili djelovanje mladih, i iz tog razloga ne bih ni branio ove studente koje je Kenan spomenuo da bi ih branio, ove što su štrajkovali zbog javnog prevoza, iz prostog razloga što je svaki zahtjev mladih ljudi da kolektivno istupe lako riješiv, vlast to vrlo lako riješi – kupi ih time, i u njihovim očima postane sve sasvim uredu, kao da toga nije ni bilo. S druge strane, recimo nije samo ovaj problem sa Angelinom Jolie, imali smo prije toga recimo u seriji *Lud, zbunjen, normalan* problem sa svinjom... Nedavno naiđem na udžbenik vjeronauke, o kojem sam pisao tekst, u kojem naiđem na primjer koji je još uvijek u upotrebi, a to je da jedenje svinjetine nije u skladu sa zdravom ljudskom prirodom. Dakle još uvijek imamo, bar malo, drugih, i u Sarajevu i u svim gradovima s bošnjačkom većinom. Šta to znači? Da drugarica koja jede sendvič ili drug s mortadelom, on nema zdravu ljudsku prirodu. Naravno, dijete koje to uči, kad se susretne sa tom serijom, ono kaže: Ta serija vrijeđa njegova vjerska osjećanja, i sada je trebamo totalno izbrisati zato jer je neko napisao školski udžbenik i u njemu proglasio da svinjetina nije u skladu sa zdravom ljudskom prirodom. Zar stvarati umjetnost koja bi bila u skladu sa očekivanjima etnički oblikovanih umova?

Hidajet Repovac

Mislim ni ta priča o mortadeli ni Angelinina priča neće nikoga naročito opametiti, ja bar tako mislim. Za mene su to marginalne stvari u odnosu na neka temeljna pitanja naše slobode, odnosno nepostojanja slobode, i kod nas i u našem okruženju. Vjerujte, ja je ne osjećam nigdje; obišao sam Ameriku, i Japan, i Kinu, od istoka do zapada – vjerujte da nisam nigdje vidio neku posebnu sliku demokracije i slobode.

Amer Tikveša:

Ne mislim da će promijeniti ta priča bilo koga, ali ako prepustimo to umovima poput Gavriela Grahovca i sličnima, desiće se... Recimo, pojavio se prvi roman o silovanoj Bošnjakinji, koji je dočekan, recimo, unutar upravo te etničke interpretativne zajednice sa svim pohvalama, čak je proglašen i temeljem bošnjačkog ženskog pisma od strane Fatmira Alispahića, i rečeno je da u temelj identiteta Bošnjakinje spada, da je silovanje temelj identiteta Bošnjakinje... Dakle, gradi se kult, jednostavno, tamo gdje svako relativiziranje takvog shvatanja naiđe na cenzuru. Negiranje toga problema daje prostor ljudima poput Fatmira Alispahića.

Enver Kazaz:

Odmah na početku rata u Bosni i Hercegovini bošnjačka strana je izbacila cifru od dvjesto hiljada poginulih Bošnjaka. Vi nemate mogućnost zbog toga što se viktimozi ili zastupnici tog diskursa uvijek pozovu na jaku etiku; to su vrlo često stresne riječi, snažne, jake riječi: tragedija, odgovornost itd. Vi nemate mogućnost da utvrdite znanstvenim metodama precizno broj. Ako se sjetimo načina na koji je kultura proizvodila demone u južnoslavenskom socijalizmu, onda ćemo se sjetiti Jasenovca i načina na koji je manipulirano brojem ubijenih u Jasenovcu. Problem leži u sljedećem: mi ne možemo, zbog blizine tragedije i onda upotrebe tragedije u političke svrhe – a viktimoški diskurs

je dodatno poniženje žrtve – ne možemo ući u racionalizaciju problema. Ja mislim da je to jedno od najvećih iskušenja ovog društva kako bi ono ušlo u katarzu. To je jedna dimenzija. Ako je etnički označen neprijatelj, a ne ideološki, institucionalno, politički – vi će te neprestano imati nemogućnost da pređete preko granice koja ju je etnički imaginarij postavio i nemogućnost da konstituirate ikakve osnove bh. društva. Ja sam vrlo skeptičan jer, sad se vraćamo Angelini Jolie: vrlo je indikativno da je Bakira Hasečić prije dolaska kod ministra Grahovca imala sastanak sa direktorom Instituta za istraživanje ratnih zločina, gospodinom Čekićem. Zašto to govorim? Indikativno je zato što naracija od deset genocida jest mitska naracija, koja se nameće novom bošnjačkom etno-identitetu. Ja ne tvrdim ništa, samo kažem da je indikativno, i onda vam pamet staje pred tom vrstom manipulacije. Vrlo je indikativno da se simbolički kapital žrtve postavlja u političke svrhe. Način na koji Dodik negira genocid, način na koji su bosanski mediji propratili Tadićevu posjetu Srebrenici, način na koji je maestralnom gestom Ivo Josipović, predsjednik Hrvatske, doveo dvojicu vjerskih poglavara da obišu Križančevo Selo i Ahmiće – to je način na koji bi eventualno mogla da otpočne detraumatizacija bosanskohercegovačkog prostora.

Kenan Efendić:

... Problem etike nije samo ovdje kod nas. Francuski filozof Badiou kaže da se u savremenom dobu etika pojavljuje kao ideologija. Kako su Sjedinjene Američke Države povele rat protiv islamskog terorizma? Nije se igralo ideološkim figurama nego etičkim; oni su proglašeni osovinozima. Zlo je etička kategorija, nema veze ni sa politikom ni sa ideologijom, i to je potpuno ista procedura. Svi živimo u jednom svijetu, ništa ovdje nije specifično, ne možemo narcisoidno tvrditi da nigdje nema kao što je kod nas. Profesor Repovac, u stvari, iznosi istu tvrdnju koju iznosi Muhamed Velić: da ništa nije vrijednije od suze neke majke, i da ni jedna umjetnost ne može vrijeđati. Umjetnost koja ne vrijeđa, umjetnost koja ne uvrijedi jednog čovjeka, jednog pojedinca, koja ga ne natjera da psuje, da plače ili da počinu samoubistvo, je umjetnost koja u stvari nije nikakva umjetnost. To je politički korektna umjetnost, to je umjetnost koja podilazi vladajućim klasama... Možda mi nismo dosad bili dovoljno kritični iz neke, recimo, malograđanske kurtoazije, iz nekog poštovanja prema drugim generacijama, možda čak i prema titulama. Ako ljudi hoće da nova generacija zaista bude kritična, onda moraju očekivati da će u dogledno vrijeme oni morati da se sklone, da oni neće imati pravo prvenstva, ni da pričaju o žrtvi ni da pričaju o identitetima, da će zapravo morati prepustiti svoju poziciju. I to je to, ako se hoće da budemo kritični.

Amer Tikveša:

...Ne samo Velić i Fatmir... Evo, recimo, možda je bolje navesti na primjer govor Alije Isakovića sa Bošnjačkog sabora, gdje je i on spominjao ne znam koliki broj genocida i gdje je spominjao da se do nacije ne može doći bez društvenog procesa kao što je diktatura. Ili Muhameda Filipovića, ili niz nekih drugih, a ovi su svakako najreprezentativniji i najradikalniji primjeri.

Kenan Efendić:

Kad govorimo o problemu slobode, mislim da ja imam pravo govoriti o problemu slobode i da moja generacija ima pravo govoriti i problemu slobode, a ne neke druge generacije.

Ivan Lovrenović:

Naravno, ove teme su one od kojih se očito ne može otići, i ja sam se kandidirao da govorim o dvjema stvarima, i uz to još jednoj, koja će biti malo više u vezi sa književnošću. Prije nekih deset godina imao sam neku čudnu sreću pa sam bio kraj Barcelone na velikoj konferenciji kojom je obilježavan Walter Benjamin, u okrugloj godini njegove smrti. Tu sam upoznao jednu izraelsku profesoricu, koja mi je zauvijek ostala kao neko malo čudo, i sad je pratim koliko je moguće da se prati preko Interneta. Zove se Idit Zertal i vrlo je malo poznata, samo u najužim krugovima. Zašto? To je žena koja je preživjela holokaust kao djevojčica; ostala je bez roditelja, uspjela preživjeti, i u svojim tekstovima ona je dubinskim i bolnim istraživanjem na jedan nevjerovatan način pokazala svu brutalnost situacije kada bilo koja vrsta politike, državotvorne, nacionalne itd. uzme stvar u svoje ruke i kada ona oblikuje pamćenje: pamćenje žrtve, pamćenje stradanja. Ona zapravo govori o tome kako je to na najdirektniji način atakira i povrjeđuje onaj najsvetiji, jedini konkretni oblik traume i žrtve koji je usredšten u obiteljskom, privatnom, individualnom načinu. Počeo sam tu pričicu o Idit Zertal činjenicom da je žena vrlo malo poznata osim u uskim znanstvenim krugovima antropološko-sociološkim, tu je vodeći autoritet, izuzetno priznata, ali u Izraelu se nije mogla skrasiti dugo vremena. Jeste radila i objavljivala knjige, ali ipak se nije mogla skrasiti u Izraelu. Posljednje njezino stanište koliko je meni poznato je Bazel, i to ne sveučilište nego mislim neki institut u Bazelu, ali više nisam siguran je li i tamo. Dakle, žena je neka vrsta izuzetno nepoželjne osobe sa izuzetno visokim naučnim rejtingom, a to zapravo govori sve o ovoj našoj temi. Druga stvar je jedan događajčić iz Sarajeva od prije nekoliko godina, koji smo mi već zaboravili jer je tako nekako sam po sebi marginalan, a tiče se mladog i sada već zaboravljenog mladog pjesnika koji se zvao Ahatović, upamtio sam to prezime. To je onaj dečko što je u nekoj srednjoj školi, nesretnik, bio napisao neke pjesme. I njegove profesorice su ga podržavale jer je bio očito nadaren, pa onda u školskom listu objavio pjesmu o Isusu, a nesretnik bio inspiriran knjigom Dana Browna, koja je sama po sebi šljama ali u pubertetskim godinama to su stvari koje pale. On je, dakle, napisao jednu pjesmu koja ima snažan socijalno-protestni potencijal, iako je kao pjesma malo nevjesta, ali to je šesnaest-sedamnaest godina, on je napisao za Isusa Krista da je kopile. I šta s tim? Pjesma je silno simpatična, silno draga, jer svjedoči o jednom nepatvorenom mladenačkom protestnom impulsu koji je sam po sebi čist kao suza i vrlo precizno situiran tamo gdje takva stvar može da bude najudarnije situirana: u figuru Isusa Krista. Šta je on sve doživio, ne znam da li se vi toga sjećate, ja se dobro sjećam jer me to baš pogodilo: dečko je napadnut sa svih strana. Jedine koje su ga branile su bile njegove dvije profesorice, i to je bilo divno jer su i one napadnute. On je bio napadnut prvo od kardinala Puljića, jer zaboga čini blasfemiju, vrijeđa Isusa Krista, a onda je od Islamske zajednice taj napad dobio izraz solidarnosti, jer ne može se to tako itd. itd. Napadnut je iz pedagoških instanci, kao šta on to zaboga radi vrijeđajući najsvetije stvari, ali je najindikativniji napad bio iz katoličke crkve, od Puljića, kojemu je smetao ne taj *background* o kojemu pjesnik govori, *background* deklasiranosti, socijalne nepravde itd., nego mu je najstrašnije bilo kako to zaboga kopile, jer je kopile u tom imaginariju onoga koji napada već samo po sebi najgrešnija moguća pozicija u životu. Dakle, cijeli taj događaj, kako god on bio marginalan i beznačajan, evo već i zaboravljen, ali u interpretativnom smislu on zapravo jako precizno otkriva gdje smo mi to, u kakvoj smo mi to kulturi, s jedne strane lažne etike pokrivene religijskim diskursom, a s druge strane u kakvom smo socijalnom i životnom beznađu. Hvala.

Mirnes Sokolović:

Želio bih samo na nekoliko premisa pomenutih ovdje odgovoriti. Prvo, vezano za tu zabranu snimanja filma, rekli bismo gotovo čerliševskijevsku zabranu, ili možda još bolje ždanovsku zabranu filma. Zapravo, samom zabranom snimanja filma uskraćena je jedna sasvim konkretna, jedna sasvim važna mogućnost, koja nedostaje kritičkoj praksi ovdje, kako na bosanskom tako i na postjugoslovenskim prostorima. Time što je snimanje zabranjeno uskraćena je mogućnost da se taj film eventualno kritički problematizira, da se eventualno 'razvali'. Istina je da mi zapravo petnaestak godina nakon rata nemamo još uvijek određeni sistem znanja koji bi problematizirao traumu, koji bi doista utvrdio, naučnim metodama, sasvim konkretnim strukturama, utvrdio istinu, istinu zbivanja. U tom slučaju ne bismo mogli utvrđivanje te istine prepustiti partikularnim strategijama koje kontekstualiziraju interpretativne zajednice, jer ako bismo se vodili naučnom metodom, onda bi i jedenje svinjetine na neki način moglo biti osporeno kao prihvatljivo gledište određene interpretativne zajednice. Trebalo bi se sve sagledati iz nekog gledišta koliko je to moguće objektivnog, a mislim da je metoda zapravo metoda interpretacije. U slučaju Angelininog filma, jamačno je da bi bilo zaista suspektno ne dopustiti snimanje; međutim, ne treba zaboraviti da je postmodernizam afirmisao pluralnost gledišta kao sasvim prihvatljivu strategiju. Angelinin film treba dopustiti ne zbog eventualnih sloboda umjetnosti nego prosto iz razloga dopuštanja da jedan film, da jedno gledište nastupi u javnom prostoru kako bi on eventualno bio dezintegriran. Ovdje je postavljeno pitanje šta može da uradi kritika danas, šta može da uradi književnost danas, šta mogu da urade intelektualci danas? Odgovor je vrlo jasan: ne mogu zaista ništa uraditi, i to je zapravo jasno iz ove postavke problema oko Angelininog filma. Niko se nije oslonio na kritiku, niko, jer se kritika smatra marginalnom praksom. Svi su nastojali politički se opredijeliti za dopuštanje ili za zabranjivanje tog filma. Da li se i u kontekstu te kritičke protuteze može govoriti o izdaji intelektualaca? Da li se može govoriti o cjelishodstvu njihovih struktura i njihovih terminologija? Govoreći sasvim konkretnim jezikom, na primjer, veći je problem danas izdaja magazina *Dani* nego proizvodnja nacional-ideologema na Filozofskom fakultetu, jer se taj kritički diskurs na neki način afirmisao kao nedodirljiv, kao apriorno u pravu. Uredu, konstatovali smo zloćudnost i opasnost ideologema, nacional-teze koja se proizvodi petnaest godina – ali da li uopšte insistirati na obračunu s njima? Da li je to moguće prozreti svekoliku mimikriju intelektualaca? Da li je uopšte to moguće? Mislim da nije. Ako ćemo govoriti o izlazu, ako ćemo odgovoriti na to pitanje šta da se radi, mislim da je zapravo izlaz u pojedinačnim slučajevima, u čudu estetske ili kritičke inovacije koje neće obavezivati mase... Jer se doista ništa ne može promijeniti. Situacija je zaista beznadna; kapitalizam je ontološki ustrojio sistem, ali može u marginalnim praksama povezivati, kao što bi Kiš rekao, trideset sedam čitalaca širom svijeta, ili ako ćemo biti neambiciozniji – tri čitaoca u Bosni i Hercegovini. Mislim da je to jedino što može uraditi kritika književnosti danas.

Ajla Demiragić:

Radim na Filozofskom fakultetu kao viša asistentica. Prije svega, jako mi je žao što sam večeras čula tako negativno promišljanje u smislu da nema nade. Jednim dijelom se ne slažem s onim što ste maločas rekli glede ovih naučnih, objektivnih metoda. One postoje. Međutim, postoji i jedna već možda višegodišnja sistematska praksa zanemarivanja određenih, nećete vjerovati, državnih institucija, koje hrabro i odvažno rade, recimo, na prikupljanju informacija, na sastavljanju statistike koja bi bila ključna za sistematsko i, ako hoćemo, istinsko suočavanje s onim što je naša recentna prošlost. Dakle, meni je

zanimljivo, recimo, zašto se ona unutar naše znanstvene zajednice ignorira, a postoji? Skoro svaki grad ima centre unutar kojih su prikupljeni dokumentirani zločini, s tačnim podacima. Imate niz zanimljivih spomenika; recimo, jedan od njih je meni jako zanimljiv, a nadovezuje se na ono što ste na samom početku rekli, i što je meni posebno kao ženi jako značajno, a to je da se već možda više od deset godina – znači sistematski – dopušta ili stvara jedna medijska slika žene, Bosanke i Hercegovke, koju predstavlja isključivo traumatizirana osoba. Meni je bitno odgovoriti na pitanje zašto je to tako. Zatim, također, neko je napravio monopol nad nekim ključnim kategorijama kao što je kategorija majke. Nedavno sam imala priliku čitati sjajno istraživanje Centralnoevropskog univerziteta u Budimpešti. Dakle, na pitanje: zašto unutar onoga što su žene i majke Srebrenice nema niti jedne Srпкиnje, nedavni odgovor koji se dobio unutar jednog drugog istraživanja jeste da su one ili četnikuše ili one koje su rađale četnike. Znači, zvanični, institucionalni odgovor. Dakle, to je isto bitno pitanje koje treba postaviti. I treća stvar: kada bismo malo češće otvorenije progovarali o tim pitanjima, mogli bismo doći i do nekih sistematskih rješenja, a posebno vezano za ono što mene lično tišti, a to su studentska pitanja ili pitanja *unizveriteta* ili kako ste ga večeras već nazvali. Ja pripadam onom dijelu članstva unutar ove univerzitetske zajednice koji je institucionalno nevidljiv. Mi nemamo pravo glasa; ja moram reći da sam 2006- 2007. godine intenzivno radila na pročišćavanju tih prvih nacrtu zakona. Međutim, to nikada niko nije čitao, i nikada nije obratio pažnju na to. I, nažalost, danas ovo što ste vi sugerirali da treba doći do smjene, institucionalno više nije moguće, jer ćete vi imati, ne do šezdeset i pete nego do sto pete godine profesore i profesorice koji vam neće omogućiti pravo da stupite na akademsku scenu. Prva stvar koju molim svoje kolege i kolegice na prvoj godini je da pročitaju Pravilnik, da pročitaju ono što se njih konkretno tiče. U mojoj osmogodišnjoj praksi ono što dobivam najčešće je, nažalost, da smo svi mi prije svega mentalno korumpirani. Imperativ koji ja dobivam jeste: Ja plaćam svoj studij, samim tim moram proći po svaku cijenu, dakle ne želim besplatno školstvo. Drugi imperativ je: Tu sam, moraš me na neki način i školovati. Isto tako, moramo razvijati tu samokritičku svijest. Mislim da je moguće mijenjati stvari i, naravno, vjerujem da etnokultura nama vrlo svjesno nameće tu perspektivu, koja nema izlaza. Izlaza ima. Na kraju krajeva, možemo djelovati subverzivno, koristiti metode... Ja se zahvaljujem na nekim sugestijama koje smo dobili od ovih kolega i kolegica koji djeluju u Srbiji raditi na sličnim osnovama zarad drugih ciljeva. Dakle, mislim da je moguć izlaz .

Enver Kazaz

Hvala lijepo svima. Laku noć.

VLADAVINA TRŽIŠTA U KULTURI I UMJETNOSTI

Moderator: Boro Kontić, direktor Media Centra, novinar, Sarajevo

Uvodničari:

Srećko Horvat, filozof i umjetnički direktor Subversive Film Festivala, Zagreb

Strajo Krsmanović, direktor Galerije Collegium artisticum, teatrolog, Sarajevo

Četvrtak, 11. novembra/studenog 2010.

Media Centar Sarajevo u 19 sati

Zvonimir Radeljković, predsjednik PEN Centra u BiH:

Srdačno vas pozdravljam na ovom razgovoru u organizaciji Heinrich Böll Stiftung i PEN Centra u Bosni i Hercegovini, o jednoj temi koja izgleda na prvi pogled jako savremena, a zapravo je bila oduvijek prisutna u kulturi, nekoliko tisuća godina makar, i svi veliki umjetnici uvijek su imali svoje nedoumice i svoja rješenja za ovakve probleme. Izvolite.

Boro Kontić:

Profesore, hvala. Ja ću na samom početku ovog razgovora pokušati da isprovociram i Straju i Srećka koristeći se jednim ličnim iskustvom od prije nekih godinu, godinu i po dana. Mi smo ovdje u Media Centru pokušali sa Collegium artisticumom da organizujemo izložbu poznatog sarajevskog karikaturiste Hasana Fazlića; to je bio jedan dug proces, koji je trajao skoro godinu dana od ideje do skupljanja para itd. I došli smo napokon do toga da ćemo organizovati tu izložbu u Collegium artisticumu, napravili smo jedan katalog i sve je to bilo pripremljeno. Međutim, u cijelom tom poslu ja sam nekim slučajem bio u Zagrebu tri-četiri dana, upravo kad je trajala velika retrospektivna izložba Vlahe Bukovca. Naravno, nisam propustio da odem do Klovićevih dvora da vidim i to. Pretpostavio sam da će to tako biti jer mi nije prvi put da tamo dolazim, ali – na tri nivoa su bile tri izložbe: jedna je bila Vlaho Bukovac velika retrospektiva, a na donjem spratu je bila velika izložba Srećka Puntarića, hajde da tako kažem partnera ovom našem karikaturisti Hasanu Fazliću, i ulaz u sve te sale se naplaćivao, uključujući i Puntarićevu izložbu. Mi o tome čak nismo ni razmišljali! Jedva smo se nekako skupili i skrpili da napravimo katalog i da organizujemo izložbu. Da li je, a to je za Straju pitanje, da li je moguće, recimo, danas u Sarajevu, u današnjoj Bosni i Hercegovini, organizovati bilo kakvu izložbu na koju bi se naplaćivao ulaz?

Strajo Krsmanović:

Čini mi se prošle godine Collegium artisticum je organizovao veliku izložbu Jagode Bujić. To je bila zaista na svaki način spektakularna izložba. Kako smo je organizovali, to vam ne bih smio ni pričati – od štapa i kanapa, do toga da sam ja u svom malom „cliu“ jednu Jagodinu tapiseriju iz Dubrovnika dovezao u Sarajevo! Jagoda pita: kako ćemo tri-četiri granice, Neum ne znam kako ćemo, nije me niko pitao, prošli smo. Paralelno s tom izložbom, odnosno negdje ubližu je održana sjajna i spektakularna izložba Ede Murtića u razorenoj Vijećnici u organizaciji Sarajevo film festivala i Ministarstva kulture i sporta

Kantona Sarajevo, koje je inače naš osnivač, osnivač Collegiuma artisticuma. Za tu izložbu, po mojim informacijama, Ministarstvo je dalo sto šezdeset hiljada maraka i izložba je zaista na svaki način bila fantastična, jedan veliki kulturni događaj u Sarajevu, bez svake sumnje. Za ovu sam neki dan isplatio za katalog dvije hiljade i dvjesto jer me štampar tužio pa više nije bilo druge. Nekako sam uspio. Zašto ovaj primjer? Nekako pokušavam da nam situiram poziciju. Evo, ovdje je i Meliha koja vodi Umjetničku galeriju BiH, a i Dino koji ima iskustvo sa naplatom karata na festivalu MESS itd. Niko od nas ne naplaćuje ulaznice, odnosno MESS naplaćuje bagatelno... Mi imamo društveno finansiranje naših institucija, a kakvo je i koliko je ono malo sam vam u uvodu naznačio.

Boro Kontić:

Dakle, u Sarajevu je nemoguće organizovati izložbu na kojoj bi se naplaćivao ulaz, pa makar to bila izložba prvog reda iz bilo koje oblasti umjetnosti. Mi na neki način sad uzimamo Zagreb kao jedan pozitivniji primjer nečega. Srećko bi nam, što kažu, što se govorilo u partizanskim filmovima, kao živ jezik, kao svjedok iz prvog reda mogao da kaže je li to istina ili ne.

Srećko Horvat:

Mislim da ću vam, zapravo, večeras sve vrijeme biti *advocatus diaboli* da dekonstruiram taj mit da je Zagreb pozitivniji primjer. I što se te teme tiče, isto mislim, nije nužno pozitivniji. Mi kad smo taj Subversive Film Festival krenuli prije tri-četiri godine nismo naplaćivali karte; na neki način smo se financirali iz gradskog budžeta, iz države, i imali smo tu neku korporaciju kao sponzora, na što se možemo kasnije vratiti. Dakle, kad smo kod teme tržišta prošle godine smo prvi put počeli naplaćivati ulaznice za predavanja po trideset kuna, četiri eura maksimum. Žižek je bio nešto skuplji. Naravno, i sad smo naplaćivali ulaznice isključivo za to da bismo pokrili troškove. Recimo, došao nam je jedan egipatski ekonomist koji živi u Senegal, njegova avionska karta košta nekih dvije hiljade eura, samo honorar nekih osamsto eura itd., pa dok priključimo smještaj i sve ostalo to je nužno potrebno. Onda su se javili, to je glavni problem kod naplaćivanja ulaznica, dežurni kritičari, uglavnom ljevičari, što je meni jako zanimljivo – da se uglavnom oni koji bi trebali biti na tvojoj strani, jer je to ljevičarski festival, javljaju kako bi te kritizirali: pa kako sad vi možete naplaćivati ulaznice, pa to bi trebalo biti besplatno itd. itd. A u vanjskom zapadnom svijetu ulaznice za predavanja koštaju po deset eura, to je najnormalnija stvar. S druge strane mislim da ove dvije mineralne na stolu koštaju po jedno predavanje Slavoj Žižeka recimo, tako da mi zapravo nismo imali nikakve dvojbe oko toga treba li naplaćivati ili ne. Za razliku od Sarajeva je tu možda Zagreb sad ispred ili nazad, kako god netko to htio tumačiti. To naplaćivanje ulaznica, pogotovo za izložbe, to je već odavno postala praksa; za festivale, i kazališne i filmske, to je naravno normalno; i sad se, fala Bogu, uvodi ta praksa i za predavanja, što je po meni ipak intelektualni rad koji bi se trebao na neki način revalorizirati. Mislim da je tu situacija bolja, ali to i dalje nije dovoljno, jer recimo na dvije i dvjesto mi moramo dodati još jednu nulu koliko smo u dugu samo za prošli festival.

Boro Kontić:

Mislim da se, pošto je, što kažu, intimno društvo, ko god želi može odmah da uključi i postavi pitanje, da ne moramo čekati da gosti govore pa onda postavljati pitanja. Upitao bih Straju da li to znači da se ovdje na našem prostoru tržište na neki način još nije ni pojavilo.

Strajo Krsmanović:

To sa tržištem umjetnina je i inače ozbiljna tema na razne načine, pa i iz našeg siromašnog konteksta ona ima svoj odnos i svoj ugao. Ja sam u mom uvodu napisao jedan svoj događaj kada sam u Art depo našeg muzeja savremene umjetnosti Ars aevi odveo Ješu Denegrija i Miška Šuvakovića, dvojicu uglednih vrlo kompetentnih najblaže rečeno historičara i teoretičara savremene umjetnosti i oni su naravno bili zadivljeni tim što su tamo vidjeli. Ja im kažem: znate, naša politička i kulturna vlast nema nikakav odnos, ne haje za ovo ni na koji način. Oni su bili šokirani i Ješa je rekao: Je li moguće, pa znaju li oni kad bi se ovo iznijelo na tržište da to vrijedi koliko pola Sarajeva. To je njegova rečenica. A Miško je dodao: Šta pola, cijelo. Hajde, ta ocjena o vrijednosti je malo pretjerana, ali u svakom slučaju tamo se radi o djelima jednoga Pistoleta itd., djelima koja na svjetskom tržištu uistinu imaju vrijednost u stotinama hiljada dolara. Između tog osjećanja nekog blagog ponosa da mi u Sarajevu imamo takva djela i saznanja da ljudi koji čuvaju ta djela, koji su zaduženi da tu kolekciju umnožavaju, prezentiraju itd. nemaju nikakve plate, nikakav status, da imaju negaciju svega i svačega, dođete u jedno podijeljeno osjećanje da vidite gdje ste. Ne treba da pominjem vrijednost, zapravo tu i nema materijalne vrijednosti jednog Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, jedne Umjetničke galerije BiH, jedne Kinoteke i drugih umjetničkih institucija koje baštine i koje su zadužene da čuvaju, njeguju, prezentiraju, valorizuju umjetnička djela. Dakle, između te dvije krajnosti se kreće ta naša pozicija iz minimuma egzistencije. Niko se neće u životu nasekirati. Evo, danas je bila press konferencija tim povodom: što se ugasi jedan časopis, što se neće održati MESS jedne godine ili što će biti manje ili više premijera u pozorištu, što opera ili balet hoće ili neće izaći sa premijerom, bez obzira kakvom. Jednostavno, neće biti reakcije javnosti. Da ne dužim, pitaš se kako smo došli u tu poziciju, šta nam se to dešava? Jedini moj odgovor je da o tom često razmišljam da kad hoćete ubiti jedno društvo, kao što je to bio proces posljednjih dvadeset godina ovdje, onda prvo ubijate kritičku misao na svaki način, i mi danas definitivno nemamo kritičko mišljenje. Ne da nemamo pametnih ljudi koji mogu kritički ocijeniti neko djelo, nego nemamo društveni milje.

Boro Kontić:

Kako se to desilo?

Strajo Krsmanović:

Moje je mišljenje da je to priča o ubijanju društva. Evo najnoviji primjer – imali smo političke izbore, ove opšte, formira se vlast i nama je danas već jasno kako god je formiraju vjerovatno će uz neke kompromise napraviti da ta vlast neće imati apsolutno nikakvu opoziciju. U Republici Srpskoj vidjeli ste da je ovaj sve pokupovao, ovdje ako se opozicija svede na Radončića znate šta će biti, ove Sarajlije i Bosanci znaju šta to znači. A ko je opozicija? Opozicija su oni na vlasti jedni drugim, a to je jedna druga stvar i bez toga vi nemate odluke. Neću da pričam o tome da *Oslobođenje*, koje kako-tako njeguje kulturu, nema onih pedeset, sto maraka da čovjeku koji napiše jedan kritički tekst, prikaz jedne izložbe ili predstave plati, pa onda neće niko da piše. Dakle, neću o tome da govorim. Imamo mi ljude koji hoće da misle i misle umjetnost, kulturu i društvo, koji hoće javno da istupaju, ali je konkretna društvena atmosfera, prije svega medijska, mediji su tu, Boro to je tvoja specijalnost, jako puno doprinijeli. Evo čitate ovih dana kako su pronađene slike Adina Hebiba, koje on cijeni na desetine hiljada maraka, a ovaj što ih je

ukrao prodavao ih za sedamdeset maraka, to bi mogla biti tržišna vrijednost tih, šta čovjek radi? Čovjek ima pristup tom mediju koji ima uticaj, svi znamo, izvinjavam se što sam pomenuo ime, ali ne možemo mimo toga. Između toga i onoga što su istinski umjetnički relevantne vrijednosti imamo jednu poziciju.

Boro Kontić:

Da čujemo Srećka. Da li i u Zagrebu taj nedostatak kritičke misli uzrokuje ovakav nedostatak kriterija kao što se to dešava u Sarajevu? Meni se čini da je ipak tamo malo sredina življa...

Srećko Horvat:

Opet ću reći da se to samo čini. Naravno, razlozi kod nas su vjerojatno malo drugačiji i to sad moram reći – da sam ja danas zapravo došao zastupati tezu da ne trebamo bježati od tržišta. To mogu kasnije obrazložiti, ali ovo što ću sad reći je naravno kritika samog tog tržišta i najbolji primjer, recimo, nedostatka te kritike u *main streamu* upravo u tim novinama recimo. Nedavno je, ne znam koliko ste za to čuli, kazališna skupina *Montaž stroj*, to je možda ljudima iz kazališta poznatije, izvela jako zanimljiv performans. Oni su uočili da je na brdu iznad Zagreba, Medvedgrad se zove, ugašen vječni plamen, što je veoma zanimljivo da se jedan vječni plamen ugasi. Dakle, to je plamen koji je posvećen svim domobranima, onim koji su izgradili Hrvatsku itd. Naravno, grad Zagreb je optužio ministarstvo da je odgovorno za to, ministarstvo je optužilo grad, na kraju nitko nije bio odgovoran. I *Montaž stroj* je sad htio gore održati predstavu *Okovani Prometej*. Pozvali su sve stranke da dođu u autobus, da dođu gore. Naravno, na kraju se nitko nije odazvao i neki mediji su pisali o tome. Bilo je izuzetno zanimljivo što su oni isključivo pisali o tome da se gore trebao održati i da se održao *Okovani Prometej* i da je uz stanicu, dakle do Medvedgrada, bilo nekoliko etapa, e sad te etape su jako zanimljive – prva stanica je dakle bila Varšavska ulica, vjerujem da je u Bosni isto dosta poznato zašto je to odabrano; zato jer je to simbol tranzicijskog, posttranzicijskog doba na polju urbanizma, zapravo način na koji se javni prostor privatizira itd. itd. Iduća etapa su bili predsjednički dvori. Naravno, tu je isto simbolika veoma jasna; ne treba biti semiotičar da bi se znalo zašto – tu je predsjednik, to je državna vlast... Sve te etape oni su odabrali jer oni gore do Medvedgrada, i bilo im je zanimljivo geosemiotički pokazati koje su to etape, i naravno sad dolazimo do treće instance. Treće instance su bili Kulmerovi dvori – jedno veoma veliko zdanje koje je zaštićeno čak nekakvim zakonima. Međutim, jedan od vlasnika Hrvatske Ivica Todorčić je to naprosto zakupio i pretvorio u svoje vlasništvo – u ni jednim novinama niste mogli vidjeti da su jedna od etapa te kazališne predstave bili i Kulmerovi dvori. Naravno razlog, ako ćemo ići iščitavati, što su *main stream* mediji, i tu sad dolazimo, vraćamo se na pitanje nestanka kritike. *Main stream* mediji su zapravo veoma zanimljivo izvještavali u prvom članku o tome da se Todorčić uopće uselio u te dvore. Jedna od argumentacija samog Todorčića je bila: Pa što vi mislite gdje ću ja primiti sve te svoje poslovne partnere. *Kad ja dođem u Francusku oni mene pozovu u dvorac, kada dođem u Beč pozovu me u vilu, pa moram i ja imati dvorac u Hrvatskoj*; da bi, mislim dvije tisuće i osme u *Jutarnjem listu*, a kasnije ću pokazati zašto je tu *Jutarnji list* bitan, izašao članak *Strast za zemljom*. U prvom planu je bio taj novi gospodar Hrvatske, iza njega je bilo polje, obrađeno naravno, i crveni helikopter, i zatim kreće, panegirik novinar koji je pisao taj članak, to je izuzetno zanimljivo, dvije godine kasnije postaje glavni urednik *Globusa*. U tom članku doslovno riječi idu ovako: “jabuke su mu poput djevojaka, bika bi ljubio između rogova, ta hrana je toliko lijepa za krave da je sam

prebirem među prstima,, itd. itd., i to je naprosto obrazac, i zato je tu zanimljiva i Varšavska koja se ponavlja u hrvatskim medijima sve vrijeme. Kad se zbog Horvatinčića, investitora za Varšavsku i za Cvjetni trg, trebalo na neki način obraniti od svih ovih alternativaca, neradnika, pankera i šta su već, koji se bore za očuvanje javnog prostora, onda je jedna novinarka, inače žena Kuljiša, otišla na ručak s njim i pričala o rižotu, što je veoma zanimljivo. Dakle, vidimo taj obrazac, ono što se događa, o čemu je Žižek pisao o humanizaciji totalitarnih vođa, pa i Betmena i slično. Isto se događa sa hrvatskim biznismenima, tako s jedne strane imate Todorića, kome su jabuke poput djevojaka, a s druge strane imate Horvatinčića, koji uništava javni prostor, koji lamentira o tome doslovno na koji je način sad taj rižoto došao u moj tanjur i što je sve prošlo da bi došlo dotle. I sad, da ne zauziman previše prostora, što se tiče samog nestanka kritike veoma je jasno Todorić danas u Hrvatskoj (naravno ne bih htio da ispadne ovo kao napad na Todorića, ali kritika je isključivo Todoriću, on je samo jedan primjer) drži sve kioske, dakle ima distribuciju svih novina. Suvlasnik je *de facto* EPH-a, dakle novina koje izdaju panegirike o njemu. Iz tog razloga u Hrvatskoj ovi ljudi koji su nekad upravo tvorili kritiku, to su Viktor Ivančić, bivši feralovci itd., su zapravo osuđeni, kao što sam danas uspio saznati i neki ljudi iz *BiH Dana*, da pribježište pronadu u srpskim *Novostima*, koje zapravo ostaju jedini uz *Zarez* i *H-alter* bastion, recimo, slobodne misli. i dakle ono što se događa, da ako i neko ko je u tome poput Dežulovića koji i dalje ima kolumnu pod nazivom *Ugovor sa đavlom* što je najbolji opis svijeta nas koji imamo kolumne u *main stream* medijima i koketiramo s njima. Dakle, on je bio nedavno napisao jedan članak o Miroslavu Kutli koji je još jedna famozna figura hrvatske tranzicije, ali za razliku od Todorića za njega se priznaje da je pet gaj. Taj članak nije objavljen u *Slobodnoj Dalmaciji* zato jer je naravno čitav EPH stroj koji izdaje *Jutarnji list*, *Globus*, *Gloriju* itd., zapravo na neki način proistekao iz njegovog vlasništva.

Boro Kontić:

Dobro, vratimo se ponovo na ovo što je Strajo govorio. Kako je moguće Strajo, ako postoji to toliko bogatstvo koje vrijedi pola ili cijelog Sarajeva, da je to nemoguće valorizirati u jednoj sredini kakva je glavni grad Bosne i Hercegovine?

Strajo Krsmanović:

Mislim da se to kreće na razini internacionalnog i nacionalnog. Umjetničko djelo je po definiciji, ako je umjetničko djelo, internacionalno; ako to pojednostavimo biva – širok vam je svijet pa gospodo prodajte sliku, prodajte knjigu, prodajte film itd. a što rekao moj dragi pokojni profesor Veljo Stojanović kad smo mi bili studenti: *Napravite, deco, odmah napravite remek delo, a posle radite za svoju dušu.* A Danisu Tanoviću se i posrećilo, pa i Jasmili Žbanić. To je sad jedna druga tema. Šta hoću reći – s jedne strane umjetničko djelo ako je istinski umjetničko ima otvoreno tržište a s druge strane da bi umjetničko djelo u jednoj sredini nastalo, da bi bilo njegovano, da bi bilo čuvano, da bi bilo promovisano, dakle sve ono što rade kulturne institucije svuda na svijetu su stvar nacionalnog. Prije svega i vi možete napisati perfektan dramski tekst koji će se igrati u cijelom svijetu. Ako ga ne igra vaše pozorište, tu već nastaju problemi. Ako nemate operu, možete imati kompozitora kakvog god hoćete, čija će se djela izvoditi po cijelom svijetu. Dakle, između te dvije stvari nastaju problemi, a šta mi imamo – da pojednostavimo stvar – imamo državu sa četrnaest ministarstava kulture i obrazovanja, sporta i ne znam kako i šta. Evo jedno će nam izgleda ukinuti. Sad imamo Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo u kom ministar, kad je došao, rekao je: *Znate ja svašta*

znam raditi, ja igram i lopte, i sport, i kultura, jedino šta ne znam, ne znam likovnu umjetnost i borilačke sportove. E sad, razumljivo je da jedan ministar ni ne može ni ne treba znati sve što pokriva njegovo ministarstvo, ali on je čak znao ko zna, pa je angažovao savjetnicu za likovnu umjetnost, pa ga je savjetnica ovdje prisutna dvaput posavjetovala i onda je više nije zvao, naravno jer to je sad bihuzur. Sad je to druga tema iz koje mi ne možemo izaći, iz koje ne možemo pobjeći, a to je politika ili društveni milje u kom mi živimo, u kom imate tu famoznu tajkunizaciju o kojoj je Srećko govorio, koja je identična i kod nas i u svim ovim tranzicijskim zemljama...

Boro Kontić:

Kod nas je još dodatno i ovaj nacionalni momenat.

Strajo Krsmanović:

Ali ovaj je izgleda stvarno najdalje otišao, imaju tornjeve, imaju štošta drugo, a imate i nešto drugo o čemu vrijedi razmišljati a to je ta famozna globalizacija. Koliko god smo mi mali, zanemarljivi, daleko od nje, ona definiše na svjetskom tržištu umjetničkih i kulturnih vrijednosti jedan novi prostor. Veliko je u najmanju ruku pitanje šta će biti sa socijalnim društvima, odličnim socijalnim društvima, o našem bivšem totalitarnom da ne govorimo, u periodu kad definitivno vladaju multinacionalne korporacije.

Boro Kontić:

To se ti brineš za Skandinaviju?!

Strajo Krsmanović:

Da, za Skandinaviju. Na primjer, a kad sve to još dođe do nas, to postaje problem za sebe.

Boro Kontić:

Ali ova politika, je li njen značaj bitan u Hrvatskoj kao što je, recimo, u Bosni i Hercegovini da je određena jednom indolentnošću, indiferentnošću prema onom što se dešava u kulturi.

Srećko Horvat:

Naravno da jeste, ali mislim da smo mi otišli čak korak dalje od Bosne, tako da nažalost više nisu političari samo ti koji uvjetuju na koji način se zapravo kultura tretira. Opet se vraćam na taj pojam tržišta koji je tu dobar u naslovu večerašnjeg skupa. Zapravo, tržište je postalo toliko moćnije od političara, jer upravo se sami političari financiraju zahvaljujući tržištu i zahvaljujući određenim tajkunima i slično...

Boro Kontić:

Kako to tržište djeluje?

Srećko Horvat:

Tržište djeluje tako da je zapravo za one struke koje su neisplative, poput pisaca recimo, pitanje da li će opstati u Hrvatskoj. Nedavno je jedan pisac, dakle ja ne znam ni da li ste dobro naslov odabrali, ja ne znam toliko o likovnoj umjetnosti, pa ću onda malo više pričati o drugim stvarima. Nedavno su poznati hrvatski pisac Robert Perišić i Zoran Ferić i neki drugi započeli inicijativu da bi se pisci, jednako kao recimo i glumci koji imaju stalne plaće u kazalištu, na neki način trebali sufinancirati od države. Kod nas postoje

neke stipendije za pisce ali one naprosto nisu dovoljne, i Perišić je dao jednu zgodnu sliku – rekao je da se od pisaca očekuju da budu poput Luke Modrića ili Ivice Olića, poznatih hrvatskih nogometaša koji nakon što su trčali cio dan po terenu i ostvarivali sjajne, briljantne rezultate, napišu sjajna djela... Pisci u Hrvatskoj koji objavljuju nešto prisiljeni su naprosto da budu na tržištu, da budu kojekakvi novinari, kolumnisti... Zapravo oni isključivo žive od svih drugi stvari doli od onoga od čega bi trebali živjeti; žive od toga da preko dana odraduju dio za svog šefa, poput Dežulovića recimo, pa da onda tek u svoje slobodno vrijeme zapravo kreiraju nešto. Perišić je rekao da to nalikuje radniku koji radi na baušteli a onda bi poslije trebao skladati nekakva prekrasna djela i slično, Dakle, mislim da nas je dovede upravo dovelo to tržište.

Boro Kontić:

Da li je zapravo koncept tržišta u ovako malim društvima, sredinama koje imaju nekoliko miliona stanovnika zapravo iluzoran; jako je teško jer su tiraži knjiga minimalni.

Strajo Krsmanović:

Evo jednog lijepog primjer. Negdje sam pročitao da je Džordž Buš svoje memoare objavio u milion i po primjeraka – po dolaru profita to je milion i po dolara. Vi ovdje možete napisati književno remek djelo, zašto da ne, ali kod nas su tiraži petsto, hiljadu, tri hiljade primjeraka. Da bi eventualno bilo prevedeno na jedan od svjetskih jezika vi morate imati kulturnu atmosferu da bi se neko za to zainteresovao. Koliko se kod nas plaćaju prevodioci Zvonko zna bolje od mene; ko ima motivaciju da prevodi bilo šta a kamoli književna djela; kako to plasirati na svjetsko tržište, otići na neki ozbiljan sajam pa nešto promovisati. Dakle, sve je to priča o nacionalnoj kulturnoj situaciji koja proističe prije svega iz politike, ne iz siromaštva, siromaštvo postoji takvo kakvo jeste, ali način preraspodjele novca u našim društvima, naročito ovdje, jako siromašnom bosanskom, katastrofalan je po kulturu. A kad je katastrofalan po kulturu, katastrofalan je i po društvo.

Srećko Horvat:

Kad smo kod knjiga, i tu se vraćam opet na Todorica, a mislim da će se to zapravo odraziti i na Bosnu i na Srbiju. Ima nešto što mene dosta zabrinjava, što se u Hrvatskoj dogodilo prije svega dva mjeseca. Todorčić je kupio još tisuću i pol preostalih kioska od *Slobodne Dalmacije*, što uz dvije i pol tisuće kioska od tiska sve zajedno čini cijelu mrežu u Hrvatskoj. Međutim, prije tjedan ili dva je krenuo sa proizvodnjom knjiga. Kupio je veliku izdavačku kuću *Znanje* i sad objavljuje svjetske bestselere po dvadeset ili trideset kuna u *paperback* izdanju, i naravno svi hrvatski izdavači moraju pristati na igru, čak i neki za koje ja radim... Dakle, ono što će se sad dogoditi jest da će tržište u tom nekom utjelovljenju jednog biznismena ili tajkuna uvjetovati na koji način će se uopće prevoditi djela, na koji način će se plaćati. Vodeće hrvatske izdavačke kuće, da ih sad ne imenujem, plaćaju najmanje honorare za prevođenje – to je po četiri ili pet eura po kartici, što je stvarno mizerija, a mislim da će se te cijene još više sniziti i da će sa ovim čitavim trendom komercijalizacije i *potržištvljenja* zapravo doći do još gore situacije.

Boro Kontić:

Dobro, za ovaj prvi dio razgovora mogli bismo zaključiti da tržište ne može biti jedini regulator, pogotovo u kulturi i umjetnosti da bi nešto tu država morala da uradi. Evo sad

ovdje imamo nekoliko primjera, gospođa Husedžinović je tu, Dino je tu, ljudi koji vode od MESS-a do Umjetničke galerije BiH itd.

Ferida Duraković:

Kad ste počeli govoriti o tome ko odlučuje o kvalitetu za izlazak na tržište, na primjer, navešću da se desila, ne znam da li to naš gost iz Zagreba zna, jedna drastična situacija. Fondacija za film, a ta Fondacija pripada Ministarstvu kulture i sporta Vlade Federacije, koje će vjerovatno biti ukinuto. Dakle, kad se odlučivalo o kvalitetu scenarija, nije prošao film Jasmile Žbanić zato što je čovjek u Fondaciji, koji je član Upravnog odbora zadužen za finansije, rekao da je to pedofilski film. Možda to nije bio razlog što Jasmila Žbanić nije dobila potporu, međutim, ovih dana Jasmila Žbanić ide u Hrvatsku i dobiće potporu za taj film koji, naravno, nije pedofilski. Šta mislite sad o takvoj vrsti tržišta, o takvoj vrsti odlučivanja šta je to kulturno tržište? Film, *nota bene*, donosi pare, za razliku od književničke branše, i pozorište donosi pare, a ako i odnese – donijeće. To je pitanje umjetničkog dostojanstva: kod nas odlučuju mali točkići pri ministarstvima ko će dobiti novce, a ne odlučuju meritorni ljudi, ljudi koji su kompetentni za filmsku umjetnost, nego dođe neki Zdenko koji je točkić u ministarstvu i kaže: Ovo je pedofilski film, njega ne treba finansirati.

Nebojša Jovanović:

To je argument protiv državne intervencije, to, ako se ne varam, zapravo ide protiv ovoga što gospodin Krsmanović zahtijeva.

Strajo Krsmanović:

Na šta ja ciljaj – da mi nemamo društvo koje ima kulturu kritičkog mišljenja, pa nemamo ga jer su uzroci ove vrste, ali i svih raznih tajkuna itd. Znamo mi da imamo obrazovanje i pametne ljude, ali su se oni uglavnom azilirali ili otišli gdje mogu živjeti ljudi.

Boro Kontić:

Zašto su se azilirali, da li znaš?

Strajo Krsmanović:

Znate zašto, ako napiše neko jedan kritički prikaz predstave, izložbe, filma itd., ukaže argumentovano, pametno kako to nije vrijedno, kako su tu džaba date pare itd., imaćete cijelu svitu medijsko-tajkunsko-trgovačko ne znam kojih sve kriterijuma koji će toga zgaziti, nekoga, jer taj izvjesni kome su ukrali danas slike nema potrebu da ima kritičara, njegovu sliku zaista kupe za deset hiljada maraka i to znate od kojih para i tu se formira ne znam koji autoritet u pozorišnom, u likovnom, u filmskom prostoru, koji kad jednom kaže da nešto ne valja društvo zna da to ne valja. Bez obzira na sve ja razumijem umjetnika koji hoće da mu visi slika i da je proda i to je OK.

Boro Kontić:

Evo Dine i Marija Hiberta koji je stigao sa svog festivala ovdje da razgovara.

Dino Mustafić:

Pozdravljam vašeg gosta iz Zagreba. Ja bih pošto je tema kultura na tržištu u raljama tržišta, kako sam danas čuo u nekim informacijama, tako ste i pokrenuli temu odnosa

kulture i tržišta, želio pomenuti dvije stvari. Prije svega očigledno je da u Evropi i u Francuskoj, Italiji i Njemačkoj dolazi do jednog velikog siromašenja onoga što se zove javni sektor i da je ta visoka i kritička kultura, tu prije svega mislim na pozorišnu, likovnu i muzičku umjetnost i književnu produkciju, u velikoj finansijskoj krizi i da tržište na neki način to do kraja banalizira vođeno zapravo tom logikom konzumerizma, gdje ovo samo što vrijedi, što košta, to je i prepoznatljivo na tržištu, pa imate situaciju u kojoj je ministar kulture Italije, Berlusconijev ministar, vrlo bahato i osiono rekao da ga ne zanima gubici Milanske Skale i da jedna institucija sa takvom reputacijom treba da ide na tržište ili da bude pred gašenjem. Dakle, događa se i u Evropi, ne samo tranzicijskim društvima, da su neka pitanja odnosa kapitala i ulaganja u kulturu došla u jednu određenu krizu. O onome što se događa sa našim društvima, koja smo mi zvali tranzicijska društva, a ja mislim da je to jedan pojam koji se takođe da diskutovati, koji smo iz etatizirane kulture prešli u nešto što je potpuno odsustvo interesa ovakve države ja ću govoriti naravno iz dvorišta, iz nekog našeg lokalnog okruženja u ovako komplikovanoj zemlji kao što je Bosna i Hercegovina. Dvije stvari. Prvo, ja se slažem da je to kritičko recepciono polje na neki način korektiv, ali ono je to više u jednom autorskom kreativnom smislu korektiv nego što može biti u ovom o čemu mi danas govorimo – strukturalnom sistemskom rješenju finansiranja te visoke kritičke kulture. Zašto? Zato što je ona vrlo jednostavan odgovor, ona je jednostavno subverzivna po svojoj djelatnosti ako je relevantna. U ovakvoj nacionalističkoj fregmentiranoj, podijeljenoj Bosni i Hercegovini kultura je jedini integrirajući faktor, jedina koherentna energija koja nije u interesu političkom establišmentu da je sufinansira, i ovim odsustvom interesa za kulturu provodi vrlo jasnu namjeru. To je sistem. Mi smo vrlo naivni kada zapravo personaliziramo pojedine ministre. Pa, jako je teško reći koji ministar je povukao prave poteze u ovih petnaest godina postdejtonske Bosne i Hercegovine a sad smo i na pragu gašenja još jedne instance u kulturi – Federalnog ministarstva kulture i sporta. Ništa se tu neće promijeniti dok ljudi koji su kulturni djelatnici i dok javni i privatni sektor ili ako hoćete nezavisna produkcija za koju mislim da je iznimno važna za kulturni milje, kulturni ambijent, koja je potpuno pred gašenjem, Mi sad govorimo o gašenju javnih ustanova, institucija, a o nezavisnoj produkciji vrlo rijetko govorimo. Malo je neobično da čovjek iz neke javne ustanove govori o nezavisnoj produkciji. Zašto govorim? Zato što mi kao festival jako vodimo računa o toj nezavisnoj produkciji, i kada finansiramo pozorišnu predstavu finansiramo je ne iz budžeta nego iz sponzorskih i donatorskih sredstava. Volio bih, naravno, da o tome razmijenimo mišljenje. Mislim da je vrlo bitno da se akcentuje, da se zna da bez jednog organiziranoga vrlo jasnog nastupa i pokušaja da se djeluje i to u intervenciji u zakonu o kulturi, koja mora da bude, i ja se nadam da će to da bude jedan od uvjeta, to jeste jedan od uvjeta bosanskohercegovačkog društva u integriranju u Evropsku uniju – bez tog zakona o kulturi mi ćemo jako teško biti u poziciji da govorimo o procvatu kulture, o kreativnoj energiji, o tome šta se sve može očekivati u kulturi u narednom periodu. Ovo govorim govorim zato što sam i sam bio sudionik ovakvih panel diskusija, što smo često pravili pritisak u medijima itd., zato što osjećam da polako gubimo oštricu, gubimo energiju. Sve više počinjemo se pitati za smisao ovakvih samarićanskih okupljanja gdje jedni drugima dobro govorimo stvari, jer činjenica je da na ovakvim mjestima nema ljudi koji kreiraju kulturu, koji prave sistem, govore o tome da oni za to u tom smislu nisu zainteresirani. Eto, ja mislim da bi bilo vrlo važno za bosanskohercegovačko društvo, apropos današnje press konferencije koja takođe ima crveni alarm – zove se apel, da sa apela, protesta i demonstracija krenemo u ozbiljan, dakle insajderski odnos prema onome što se zove kulturna djelatnost a to znači

imperativni zahtjev da ljudi iz kulture, kulturni djelatnici, pokušaju da iskreiraju zakone koji im reguliraju odnos, jer mi nemamo zakon o kulturi.

Mario Hibert:

I ja bih vas na neki način pokušao upoznati ili podsjetiti da *Pravo ljudski*, evo, postoji već pet godina i *Pravo ljudski* nije festival koji je podržan od lokalnih vlasti, i ako bismo govorili o podršci Festivalu mogli bismo isplatiti jednu avionsku kartu jednom od gostiju. Otprilike to je podrška javnih institucija našem festivalu, ali kako mi to nikada nismo ni očekivali, da tako kažem lamentirali nad tom činjenicom, našli smo način, odnosno modus kako da isfinanciramo svoj festival i da ga svake godine na neki način obogaćujemo, širimo. Danas imamo petodnevni festival sa pedeset i jednom projekcijom, više od dvadeset gostiju itd. itd., da sad ja ne promoviram vlastitu stvar. Ono što hoću posebno da podcrtam jeste da je ulaz na sve projekcije slobodan, da se radi o filmovima koji su roba na kulturnom tržištu, iz produkcije 2009-2010. Vi mahom ni jedan film ne možete zapravo dobiti da ne platite *screening fee* petsto, dvjesto eura, kako s kim od distributera i producenata pregovarate, ili se dogovorite za aranžman da dođe neki od gostiju da platite manje itd. itd. Znači, može se djelovati i bez podrške lokalnih budžeta samo je pitanje po koju cijenu i ko hoće to da radi. U ovom slučaju postoje tri-četiri čovjeka u Festivalu koja to doslovno rade pored svojih poslova, znači oni ne žive od Festivala... Ne znam dokle će raditi, vjerovatno dokle budu mogli ili dok im ne posustane energije i entuzijazma. Međutim, na neki sam način rezigniran u smislu kako se mediji odnose prema činjenici da mi uopće postojimo. Znači ono što nije dio *main stream* kulture apsolutno neće dobiti nikakvu podršku ni javnosti, ni medija, ni kritične mase, da bi se na bilo koji način dala i iskazala podrška nečemu što zapravo na izvjestan način oslobađa kulturu od tih komercijalnih elemenata. Zanima me zapravo Srećkovo mišljenje, odnosno da nam prenese iskustvo sa vlastitog festivala, kakav je odnos medija, kakva je posjećenost, kakav je odnos...

Srećko Horvat:

Mi smo karte uveli tek prošle godine i to ne za sve programe, nego za one koje smo morali otplatiti jer su prevelike sume u igri. Što se samih medija tiče, pošto sam naslov festivala govori, uspjeli smo prometnuti tu svojevrsnu subverziju. Čuo sam tu na hodniku da je neko rekao da nema grada u kome ima toliko festivala kao u Sarajevu. Mislim da Zagreb ima još više festivala. Ima festival gotovo za sve. Ima barem dvadeset filmskih festivala, pa onda postoje pozorišni festivali, pa festivali za ne znam čevape, za štapiće za uši itd. Međutim, mi smo u samo tri godine uspjeli doći recimo u tu A produkciju, da su ispred nas samo Zagreb film festival i ZagrebDox, kojih su budžeti barem deset puta veći od naših. Način na koji smo to uspjeli, to je možda drugarski savjet, jest da smo svaki put uspjeli dovući neke goste ili sa nekom temom proizvesti interes javnosti. Dobro, naravno da je svake godine tu Žižek koji je magnet za medije i to je naprosto zicer, on je na neki način već tradicionalni gost Festivala koji ne traži novce, dolazi volonterski, i zapravo svaki put znate da možete očekivati briljantno predavanje. Prve godine, recimo, smo doveli Karl-Heinza Dellwoa, člana RAF-a koji je dvadeset godina bio u zatvoru, pa su se i ljevičarski i desničarski, liberalni i svi ostali mediji zainteresirali, jer im je to užasno bilo seksi recimo. Druge godine smo imali kinesku kulturnu revoluciju. Naravno, svi su bili u šoku kako se neko može baviti kineskom kulturnom revolucijom. Kada smo pristupali sponzorima naravno nismo pristupali sa kineskom kulturnom revolucijom i brojem mrtvih, nego time da je Kina uz Indiju novo ekonomsko čudo bla, bla, bla. Dakle,

naprosto treba naučiti taj jezik političke korektnosti protiv kojeg se ja inače u drugim segmentima svog života borim. A ove godine, kad smo imali treću subverzi fast film festival, tema je bila socijalizam i mislim da je bio najuspješniji do sad, mislim da je u nekih tjedan dana kojih dvadeset tisuća ljudi prošlo kroz sve programe. Na predavanjima je bilo od tristo do petsto ljudi. Sad kako smo to uspjeli? Naravno, uvijek valja sklapati saveznike. Recimo na prvom okruglom stolu imali smo bivšeg predsjednika Hrvatske Stjepana Mesića, imali smo Predraga Matvejevića, Budimira Lončara, koji je bio prvi čovjek uz Tita, onda uz Mesića a sada i uz Josipovića. Na taj način smo se već uključili u sam *main stream*, naravno dobrohotno iskoristivši njih zapravo za našu svrhu i za medijski PR, tako da mislim da smo ove godine što se PR-a tiče, to brojke pokazuju i na kraju dobijete taj press kart koji vam pokaže koliko ste bili često u medijima, čak su neki podaci pokazali da smo bili češće u medijima od ZagrebDoxa, koji recimo iza sebe ima mislim da T-Coma. Ako imaš nekakvu takvu veliku firmu onda si apriori na televiziji. Mi, recimo, uopće na televiziji nismo imali reklame, ali smo na neki način gerilskim marketingom uspjeli proizvesti taj interes, tako da moj savjet je zapravo: dovesti nekoliko zvučnih imena, a njih se može dovesti i ne mora ih se nužno platiti.

Mario Hibert:

Na našim festivalima, da sad ne nabrajam, imali smo goste koji su bili nagrađeni u *Sandanceu*, na ITFI...

Srećko Horvat:

To nažalost nije dovoljno, mi smo isto imali filmove koje smo plaćali po hiljadu eura nagrade, koje ... ali to nikome ništa ne znači.

Mario Hibert:

Ja mislim da ovdje kod nas nedostaju prije svega, da tako kažem, urednici za kulturu koji bi adekvatno znali prepoznati vrijednost nečega. S druge strane, javnost je toliko odgojena potrošački i odgaja se na taj način da ćete imati pun *Cinema City* i *blockbuster* kino i sve ono što je zapravo u medijima podržano kao bitno za grad, bitno za javnost... Imali smo mi i goste iz javnog miljea, znači uticajne prepoznatljive figure iz javnog života i mislim da se ovdje kod nas uopšte ne možemo nikako približiti, jer zapravo, hoću to da podcrtam, ne pripadamo nikome. Znači, ne finansira nas lokalni novac, nema nikakve političke agende, znači stranačkog opredjeljenja, nema nikakvog, čak ni korporativnog interesa unutar same organizacije. Znači, to što četvoro ljudi radi, ako nisu, da tako kažem, integrirani na bilo koji način društveno-politički, ekonomski, oni ne mogu ono što rade na bilo koji način prenijeti javnosti a da ona prepozna, na kraju krajeva da ima pravo na kulturu koju mi dijelimo kao slobodan softver...

Nebojša Jovanović:

Zašto dijelite kao slobodan softver, besplatan softver, zašto?

Mario Hibert:

Zašto? Zato što ja prije svega vjerujem da mi ne možemo pokriti bilo kakav značajni dio našega budžeta naplaćivanjem karata. S druge strane sad ću reći i zašto, ja sam inače asistent na Filozofskom fakultetu i bavim se bibliotekarstvom i informacionim znanostima, moja temeljna teza jeste da je kultura javno dobro, da ljudi između ostalog imaju pravo na informaciju kao što imaju pravo da odu u biblioteku, muzej, arhiv i da bez

da plate dobiju uslugu, sadržaje koji im trebaju. Zašto kulturu ne osloboditi tih tržišnih da tako kažem komponenti, one koji dolaze u kontakt sa kulturom i umjetnošću pretvaraju u konzumente.

Srećko Horvat:

Mislim da ono na šta Nebojša cilja stoji u teoriji, ali treba igrati na psihološki ljudski faktor. Moje iskustvo sa izdavanjem časopisa itd. je da čim je besplatno, ljudi to ne cijene. Pročitat će časopis, poslije ovoga izlaganja će ga naprosto baciti u smeće, a ako ga je platio, to je problem većine ljudi, na žalost, platiće trideset kuna za Cinestar ili kako se kod vas zove.

Dunja Jelovac, urednica programa za kulturu Radija BiH – danas: BH radio 1 i Federalni radio:

Govorim zato što mislim da je jako važan zakon. Ja ću sada izaći zato što je u osam sati premijera u Pozorištu mladih i ja moram otići da je snimim i pratim da bih zaradila svoju platu. Ja sam skoro dvadeset godina urednik, imam univerzitetsku diplomu, prijeratnu, i ja procjenjujem šta će se snimiti. Mogla sam da ne dođem večeras, jer nema niko drugi da mi kaže šta ću raditi, ni da me nagradi, ni da me kazni. Ne postoji sistem. Dakle, ja sam vozač svoje redakcije jer sam došla ovdje sama, ja sam snimatelj svoje redakcije jer snimam, pa kakav je ton vidjećemo, ja sam montažer jer ću ovo noćas montirati, ja sam još nešto – taj neko ko će mejlom noćas to poslati, i ja ću ujutru to najaviti, emitovati i odjaviti, dakle to je stanje...

Neko iz publike:

Vi niste urednica, vi ste cijela redakcija ili redakcijski kolegij!

Dunja Jelovac:

Ovo je glavni grad jedne evropske države i vidite koliko je nas ovdje. Koga ovo upšte zanima? Ja mislim kad bi, navešću MESS kao primjer pošto mi je negdje srcu najbliži, neko sad objavio da je umrla sva MESS-ova publika i da je nema više da se ništa ne bi desilo, baš ništa. Hvala vam, ja moram sad da idem.

Ahmed Burić:

Što bi se reklo, nekoliko misli za psihoterapiju. Prva stvar je što festivalska kultura definitivno nije rješenje. To je, kako da kažem, hiljadu malih džamija za hiljadu mjesnih zajednica, hiljadu festivala za hiljadu sela. Ovo znam zato što sam radio festival kratkog filma u Stocu koji je funkcionisao tako što sam ja grebao po vratima Gavre Grahovca svako jutro, i onda kad mu dobro dojadim kaže: Ma idi u majčinu i ti i taj festival, evo ti tih dvadeset hiljada da se to potroši; pa to je na kraju tako funkcioniralo, naime tako kod nas funkcionira sve. Druga stvar, mi imamo provincijski kompleks od filma, i to već postaje malo degutantno. Film se prema ostalim segmentima ove kulture ponaša kao Super Hik: on krade od siromašnih da bi dao bogatim i u tom smislu imate tu nekolicinu, a najbolje od toga živi ta nekakva parastruktura, to čak nisu ni filmski autori, ne znaš ti baš šta su ti ljudi po zanimanju, ali fantastično od toga žive, njihove produkcije dobijaju petsto-šesto tisuća za nekakve samo njima znane dokumentarne reklamne forme, oni su ovo, a kod nas je kultura onako falusoidna u ovom, u kritičkom smislu: najveći bosanski film, najbolji festival, kristalni šupak iz Karlovih Vari i onda imaš sve. I kad se sve te

stvari zbroje naša je stvar prilično jada, mi nismo dobacili do prvoga, do one prve stepenice iz prelaska, što je Dino govorio, iz državne u privatnu kulturu, a to je da neko kaže ovih sto knjiga će država ove godine objaviti i točka, ovih pet predstava će se financirati, ova dva filma će se snimati, ove tri katedre ćemo podržati zbog ovoga, ove dvije ćemo ukinuti zbog ovoga. To se kod nas nikad nije desilo. Kod nas je najbitnije da dođe ministar negdje, nešto ti otvori, pa da petnaest hiljada pjevačkom društvu s Pala, onda Dini pedeset hiljada, ne znam, Mariju nešto. To je tako, on to onako nešto razdijeli k'o da maše svojim parama; mi svi to aminujemo; kritičke strukture i onako nema. Nama se događa da novine objavljuju tekstove čovjeka potpisanog na špici filma koji izvještava o tom filmu, pa onda novine propadaju jer moraju. Logična je sudbina nekoga ako učestvuje u tom poltronskom ja tebi - ti meni incestu, logična je činjenica da će jednom te novine propasti... Ja mislim da te stvari više ne treba gledati ovako benevolentno skrštenih ruku, jer onda sve polako gubi smisao. Propale su jedne novine, propašće uskoro i druge. Mi naprosto moramo spasiti nukleus onoga iz čega možemo poći, jer ovo više nema baš previše smisla. Hvala.

Strajo Krsmanović:

Ova priča ko nam kreira kulturu, ovo što je započeo Dino, i kako dođemo do toga da imamo novinarstvo i sve ostalo, navela me da razmišljam zašto ni jednog našeg ministra ničim na planeti ne možete utjerati u galeriju... Onda sam zapravo došao do sljedećeg zaključka – ne znaju oni ni drugo. Po nesreći, znaju to ovi moji jadni umjetnici koji su u ateljeima, nema para, kulturnih događanja, nema crvenih tepiha, nema tračeva, glumac, glumica, direktor nema polemika. Oni ne čitaju knjige, ne idu u pozorište, ne idu. To nama kreira kulturnu politiku generalno, ne znam mogu li se sjetiti izuzetka. Odatle ide cijela ova linija koja nas onda dovede da imate novinara koji je sam svoja redakcija, da imate da se dijele one pare sa države jedan kroz tri onim pjevačkim društvima, nacionalnim i kulturnim, sa Federacije jedan kroz dva, pa dolje onaj napravio onaj kič festival u Mostaru, jer sve federalne novce, svaka marka koja ide muslimanskom dijelu Federacije, kako oni kažu – ministar finansija je Hrvat, adekvatno mora otići i hrvatskom dijelu, pa onda dolje imate onoga famoznog Muselimovića itd.

Neko iz publike:

On je odličan.

Strajo Krsmanović:

Dakle, prosto je to to. Ne čitaju knjige, ne idu u pozorište, ne idu u galerije, a ko ih je kako i zašto tamo doveo, to je ovo.

Dino Mustafić:

Bilo bi lijepo reći ipak o nekim institucijama kulture i umjetnicima. Bure je to dotakao. Recite vi meni gdje postoje javne ustanove u kojima, ja sam bio umjetnički direktor u Narodnom pozorištu, sretne te na stepenicama, kaže: Dobar dan direktore, kažem: Ko ste vi, kaže: Ja sam vaša uposlenica. Nakon tri godine mog mandata. To znači da postoji jedan veliki balast ljudi koji se vode u kulturnom životu, koji su u javnim ustanovama. Hajmo vidjeti šta su to te institucije pokrenule prema građanima, gdje su se obratile, na koje fondove, na koje izvore finansiranja, koji su alternativne, nisu samo subvencija od države. Razgovarati o našim menadžerskim sposobnostima, zato sam i došao večeras da čujem ovu temu *Kultura i tržište*, zato što mi nećemo moći ignorisati tržište. Mi možemo

pričati kako napraviti institucionalnu zaštitu da se zaštiti ova visoka kritička kultura, ali će tržište u svakom slučaju na određen način regulirati stvar. I Borino pitanje je apsolutno pogodak u centar. Očito postoji jedno regionalno tržište a to je tržište južnoslavenskoga govornoga područja, gdje mi još uvijek imamo situaciju da vidimo na primjer knjigu koju izda domaći izdavač. Ova posljednja knjiga Igora Štiksa *Elijahova stolica*, koja je prije toga izdata u Hrvatskoj, pa je izdata u Srbiji, ta knjiga je već dobrim dijelom distribuirana prije izdavanja u Sarajevu. Normalno je da će ta knjiga imati puno manji tržišni odjek nego što je to imala sa svojom, uslovno rečeno, premijerom, prvim izdavaštvom, i to su sada problemi koji će se vjerovatno na nivou država iz ovog kulturnog prostora morati regulirati uzajamnim sporazumima i odnosima, gdje ponovo naša zemlja Bosna i Hercegovina kaska jer mi ponovo nismo potpisali veliki broj međunarodnih akata koji nas dovode u ravnopravni položaj sugovornika i za aplikaciju za ove fondove a i za ovu vrstu dijaloga, tako da ja mislim da je Strajo potpuno u pravu – radi se o jednoj bahatoj, osionoj, oholoj, primitivno antikulturnoj vlasti za koju znamo dvadeset godina, ali ja dobrim dijelom uvijek polazim od toga da je to autorefleksija nas samih, šta mi činimo i radimo u kulturi i kako mi nismo komformisti, oportunisti, kako sebe dovedemo u poziciju da grebemo na vratima i da je to jedini način da bi jedan festival koji je potreban u Stocu opstao. E ja nisam nikada grebao, neću da grebem, poznat sam po tome da ne grebem po ministarskim foteljama i znaju posjetioci MESS-a da nikada ni jedan političar nije bio na otvaranju tog festivala, pa ni sad za pedeset godina. Zašto? Jer nikada nije dobio nagradu političar na tom festivalu i nikada nismo...

Boro Kontić:

Hoćeš reći da Film Festival to uredno radi?

Dino Mustafić:

Film Festival je državni projekt, ali to je i zbog ovoga o čemu je govorio Bure; to je fenomen, film je bosanskohercegovački fenomen i zato su se zakačili za to, i dobro je da jesu makar za nešto, pa bar to finansiraju, ali mi ne govorimo, ja ne govorim o filmu, film je jednim dijelom i komercijalna djelatnost, ja sad govorim o ovoj kulturi koja nije komercijalna.

Zvonimir Radeljković:

Imam fusnotu: htio bih reći da mi govorimo o samima sebi, govorimo o Bosni Hercegovini kao da je to neki izdvojeni fenomen. No kriza visoke kulture je apsolutno svjetska stvar i htio bih tu dodati, podržati Straju koji je spomenuo globalizaciju. Neki dan sam saznao, i htio bih se osvrnuti na zakone, odnosno pravila koja reguliraju kulturu, ne kod nas jer ih nema, nego u takozvanom svijetu. Neki dan sam saznao da je u Sloveniji na snazi propis u kome ako knjiga nije prodana za dvije godine, ono što je ostalo se reciklira ako nema niko da plati PDV..

Ferida Duraković:

To je zakon Evropske unije koji Slovenija primjenjuje.

Zvonimir Radeljković:

Tako je. Mom prijatelju Marijanu Strojenu, koji je preveo Miltonov *Izgubljeni raj*, reciklirano tristo knjiga, koje su ostale neprodane. Čini mi se da je osam PEN centara na ovom susretu u Beogradu Evropskom parlamentu napisalo protest protiv toga i potpisalo

ga. No, ja sumnjam da će Evropski parlament kihnuti zbog toga. Ali htio bih reći: nismo sami, svi su manje-više na svijetu u sličnoj poziciji.

Hidajet Repovac:

Mislim da iza ovih pitanja stoji etičko pitanje. Mislim da se kod nas u ovih petnaestak godina nakon rata i u samom ratu razorio sistem vrijednosti i da smo mi na dnu ovog nekog stvaranja etičkoga ambijenta. Da ima više etike iza takozvane umjetnosti, mislim da bi se manje govorilo o tržištu i o odnosu umjetnosti i tržišta i tržišta i umjetnosti, jer ukoliko se umjetnost mora baviti tržištem, odnosno ukoliko se tržište bavi umjetnošću, utoliko gore po umjetnost. Bavim se sociologijom kulture evo već četrdeset godina i historijom civilizacije. Znam da su i najsiromašnija društva, ona prava sirotinjska društva, često bila najbogatija umjetnošću, jer umjetnik je trošio život brže nego zimski kaput, poput Tina Ujevića, ili poput Antuna Gustava Matoša na ovim prostorima, a takvih je koliko hoćete primjera. Dakle, siromaštvo u materijalnom smislu nije komplementarno siromaštvu u duhovnom smislu, to su potpuno dvije različite stvari, jer nekada je bogatstvo duha upravo ono što te izdiže nad siromaštvom i iz tih razloga mislim da je kod nas u stvari došlo do obrtanja sistema vrijednosti i da jedna neetička tržišna logika vlada umjetnošću i kulturom. Zvonko se sjeća kad smo, bogami, davali jer smo bili u prilici, bili smo članovi onih raznih odbora, davali za umjetnost. Onda je mogao Berber da dobije, mogao je da dobije i Safet Zec, mogle su da dobiju kolonije umjetničke, i bogami je drugačije bilo...

Boro Kontić:

Nije bilo nacionalno.

Hidajet Repovac:

Tako je, Boro, nije bilo nacionalno podijeljeno. Nas je posebno to pojelo, ali mislim da je i inače etika, i na individualnom i na kolektivnom planu, na samom rubu, ili da je došlo do strašne erozije, i o tome treba malo porazmisliti, pa vidjeti šta uraditi da se stvari promijene.

Ahmed Burić:

Ma da, ali nisu ti ni mogućnosti velike. Prošle godine je, recimo, Ministarstvo dalo sto hiljada maraka za dvadeset pet knjiga, za dvadeset i pet navodnih rukopisa koje bi otkupili, i sad čovjeku treba za dobru knjigu između tri i pet godina da se ne lažemo, izuzimajući ove genije. I kaže ministar: Super, imaš knjigu, velim ja: Imam, pa kaže: Hoćeš li dati na konkurs, rekoh: Neću, kaže on: Pa zašto, pa rekoh: Ako hoćete dati, pa dajte nekome, da se Ministarstvo kulture moglo hvaliti da mi je dalo četiri hiljade maraka za pet godina što sam pisao knjigu. Nisu velike, a imaš ljudi koji ne mogu tako, koji razmišljaju kad će konzervu kupiti, nekih naših kolega koje moraju uzeti te četiri hiljade, nisu svima mogućnosti iste, niti su uopće velike.

Boro Kontić:

Šta smo onda registrovali, ne postoji sistem. Mediji nisu od velike pomoći.

Ahmed Burić:

Recimo dođe čovjek i kaže: Sad će ti doći čovjek (zovne čovjek iz političke stranke čovjeka u javnoj instituciji), sad će ti doći ovaj fotograf i donijeće ti dvjesto fotografija,

lijepo ti njemu sve to otkupi, ili tristo knjiga, ili ne znam petsto ovoga, lijepo ti to njemu sve otkupi i – stvar se napravi unutar tih centara moći, koji ne odgovaraju više nikom drugom.

Srećko Horvat:

Što se filma tiče, potpuno je ista situacija. ali sad neću o tome. osvrnuo bih se samo na ovu etiku. Ja se slažem sa time, ali nažalost koliko god da sam govorio protiv tržišta mi smo u situaciji da moramo ući u tržište i kako bismo se borili protiv njega i to je ja mislim jedina alternativa zapravo, jer mi se čini da je ona alternativa po uzoru na Samira Amina, koji je govorio o delinkingu u političkom smislu, da bismo kao svi trebali biti izvan Evropske unije i sklapati neke nove saveze kako bismo imali bolje sustave, zapravo iluzorna. I tu je onda Žižek, baš prije nekoliko mjeseci, na pitanje treba li ući u Evropsku uniju rekao da treba, jer su veće šanse i za okrupnjivanje sindikata i za nekakvu veću organizaciju. Recimo, imate situaciju da ljudi u Grčkoj štrajkuju, da ljudi u Francuskoj štrajkuju, ali se međusobno ne povezuju, znači nije da postoje neki nukleusi koji će biti zasebni, nego upravo je udruživanje stvar. Što se samog tržišta tiče, mislim da se ono može primijeniti upravo na tu situaciju, i tu se zapravo obraćam na Lenjinov moto, koji sam i napisao u ovom kratkom *statementu* koji sam morao poslati Feridi. Dakle, Lenjin je rekao da će vam kapitalist poslati i zadnje uže kojim ćete ga objesiti, mislim da je to zapravo etička pouka koje se trebamo držati, trebamo uzeti pare gdje god možemo, i zapravo trebamo se okaniti tih moralističkih pouka da, eto, mi se nećemo uprljati, mi smo i dalje čisti, i onda ćemo na kraju biti poštteni. Naprosto treba ući u to i to ostvariti u svoju korist, pa naravno i državne vlasti, na kraju.

Hidajet Repovac:

Kad sam govorio o toj nekoj etičkoj dimenziji koja je do kraja ispražnjena, mislio sam i na to zašto danas recimo nema pouzdanog mecene za umjetnost, vi znate da su društva imala mecene koje su finansirale, zato što naši tajkuni ni u Hrvatskoj ni ovdje ni bilo gdje na Balkanu još nisu stekli *feeling* za umjetnost. To su prve generacije asfalta, ja to obično tako kažem, i trebaće vjerovatno pedesetak do sto godina da na ovom prostoru ti novi bogataši steknu osjećaj za umjetnost i da onda oni finansiraju nekoga siromašnog pjesnika i kreatori umjetnosti slikara i filmskoga radnika, ali mi to očividno nećemo doživjeti.

Strajo Krsmanović:

Imam divnu anegdotu o toj temi. Jedan od ovih tajkuna, ovaj mostarski Slezak ima koloniju, napravio koloniju slikara, slikari odu, predivno im bude, pripaze ih, naprave i ostave radove i još im po hiljadu maraka dade, i odu kući. Onda Jusuf Hadžifejzović, naš konceptualni umjetnik, ode, vidi da je to što ovi rade kič, hoće on njemu pravu koloniju dovesti, i Jusuf odvede svoje konceptualiste. On je i njih izdržao, isto im to podijelio, a onda sutradan osvane naslov u lokalnim novinama *A sad prava kolonija*. Dakle, to su kriterijumi naših tajkuna, tako ih vaspitavaju naši mediji, naše tržište, nazovitržište. Dakle, tačna je konstatacija etika, društveni moral, ali do društvenog morala se ne dolazi bogami ni revolucijama, dolazi se javnim i kritičkim djelovanjem. Tu sam zaboravio pomenuti i nevladine organizacije, sve ovo što na neki način egzistira, ali nema glasa.

Dino Mustafić:

Srećko je zaista u pravu kad kaže da ne možemo polariziranjem mijenjati stanje u kulturi. Mi zaista moramo ući u ozbiljnu konfrontaciju između ostalog i sa tržišnom logikom. U Beogradu je *par excellence* skandal bilo, nemojte me sad uhvatiti za to koja je cifra, kad je gradska uprava finansirala koncert Madone. Taj koncert Madone na ušću, koji je bio apsolutno komercijalan, koštao je kao produkcija Narodnog pozorišta, Jugoslovenskog dramskog i Ateljea zajedno za godinu dana. Obrazloženje – koncertom Madone Beograd postaje svjetska metropola. Sada, tu je velika opasnost kada je u pitanju javni sektor, da će upravo zbog te tržišne logike i ovoga o čemu je Mario govorio, tog uslovno rečeno da kažem *main stream* kulturnoga, još više osiromašiti ovo siromašno društvo. Evo, već se pravi jedan pritisak zašto mi u Bosni i Hercegovini nemamo tako veliki rok spektakl i koncerte, vi se sjećate skandala sa Pavarotijem. Ta takva vrsta koncertne djelatnosti podrazumijeva apsolutno komercijalnu osnovu, dignete cijene karata onoliko koliko neko sebi može to priuštiti, i onda će ti tajkuni, koji nemaju *feeling* za umjetnost, to platiti i otići na koncert Pavarotija, i to bi se čak i dogodilo da ga nije spriječila bolest. A ja mislim da je prava priča o tome kako da preživi izdavačka djelatnost, kako da preživi likovna djelatnost, gdje je odnos vrlo jasan – individualan umjetnik i društvo: tu je zapravo lomljenje kičme trenutno. U ovim kolektivnim umjetnostima, gdje ja pripadam, situacija je nešto lakša, mi pravimo jednu drugačiju vrstu pritiska.

Ahmed Burić:

Objektivno sad ispada da je sasvim svejedno jesi li glasao za SDP ili SDA, oni će svakako u koaliciju, pa ti onda oni postavljaju ministra koji može biti doktor nauka a može biti i šibicar. Što bi se reklo: ja što čovjek plače, već što očiju nema. Ja govorim da bi trebalo biti drukčije. Recimo da ne možeš baš u Francuskoj postaviti za ministra kulture nekoga oko koga bar neće postojati konsenzus između akademske zajednice, pisaca i intelektualaca...

Nebojša Jovanović:

Molim vas, meni je zapravo jako žao što je večeras, čini mi se, najveći dio rasprave otišao na državu, a ne na tržište, tako da ja više ne znam niti u čemu je problem; da li država ima previše moći kroz nekompetentne ljude, ili uopšte nema moći i ne želi da je ispoljava, tako da se zapravo takoreći država kao fantom pojavljuje. Čim se pojavljuje nešto tako bezoblično, nešto za što ne znamo, u čemu je njegova ili njezina krivica, znači da imamo problem, da ni sami ne znamo artikulirati šta zapravo želimo od te instance. Trik je zapravo da tržište danas funkcioniše ne samo ovdje, ne samo kako reče Dino u tranziciji, nego svugdje. Znači, ovi SIZ-ovi, to zaista ostaje na nivou anegdote, mislim, da se ne lažemo, to se naprosto više nikada neće vratiti, i zato cijela priča o tome država, zli ministri, nekompetentni ministri, biće i gore, biće i manje, biće... Možda upravo treba priča sa zakonom, možda se treba boriti da država izgubi svaku mogućnost da donese bilo kakav zakon, možda upravo treba ići, da kažem, do kraja.

Boro Kontić:

Nije pitanje toga, pitanje je fondova i para s kojima ona raspolaže.

Nebojša Jovanović:

Vidjeli smo slučaj sa Jasmilom i naravno ovaj cijeli kraval, znači morali smo čekati da nam se desi Angelina Jolie da bismo utvrdili da je cenzura tu, da postoje mehanizmi

kulture... Uvijek je tako bilo, naprosto neko osvane i kaže danas ću zabraniti snimanje jednog filma, i to je kraj priče.

Ahmed Burić:

Svi smo se borili za slobodno tržište, a šta je slobodno tržište tamo gdje je kaos... Objektivno, mi živimo u jednoj vrsti haosa. Tamo gdje kaos dolazi kao cenzus, tamo se snalaze najsposobniji pojedinci, ovi vaćaroši iz produkcija uzimaju te velike novce države i prave taj kljentalizam. Ja mislim da je slobodno tržište u kulturi laž.

Boro Kantić:

Možda da se vratimo na onaj glasoviti sarajevski vic kad su onog jednog uhvatili što je švercovao farmerke. Dok su ga vodili preko Ferhadije, on je govorio okupljenim ljudima: Mene može zaustaviti, ali slobodno tržište nikada!

Meliha Husedžinović:

Kad su nas skinuli, ovih sedam institucija sa svih ministarstava, što kantonalnih, što federalnog, i kao rekli da smo državni, tražite se u nekom državnom ministarstvu, usput nam je tadašnja ministrica u Kantonu rekla: Idite na tržište. I mi smo se našli u čudu šta je to za nas tržište. Statuti koji su vaćeci zabranjuju ti trgovinu umjetničkim djelima. Mislim, bilo bi divno i krasno to što se Švajcarska banka stalno raspituje može li da otkupi od nas Hodlerov nacrt novćanice od pedeset franaka koji mi ćuvamo, uz sto dvadeset Hodlera, kojeg nema ni Muzej Orsay. Ćasopis *Art Press* sve je kritike Muzeju Orsay u Parizu, kad se otvorio, uputio da nema ni jednog Hodlera. Elem, mi ih imamo toliko, bogzna kako procijenjene, i ne daj Bože da se zna.

Boro Kantić:

Na Vlahu Bukovcu sam vidio u Zagrebu nekoliko.

Meliha Husedžinović:

Ma devet naših Bukovaca od jedanaest hoda po svijetu, i mislim svakom tajkunu u Hrvatskoj da ponudiš jednog Bukovca, aman da živiš pet godina, ali inventarska knjiga je zakon. Statut ti ne daje tu mogućnost.

Boro Kantić:

Možda neće ni primijetiti prvih nekoliko godina.

Meliha Husedžinović:

Ne bi, znamo mi to, a uostalom za nas, kako nismo nićiji, ne važi nijedan zakon pa se začudim kad u Muzeju grada traže tender za toalet papir. Šta ti je tender, jer mi nismo obavezni ni na tender, nikakav, nikoga se to ne tiće; a kad smo razmišljali kako da mi dođemo do tog tržišta, dakle imaš prostor, hajde, napravimo prostor *Buybooka*. Kad smo ih se riješili, pola grada mi je reklo: Srećom se ti riješi hohštaplera. Elem, hohštapleri su ostali dužni i na sudu smo – od tržišta ništa. Onda krenemo u usluge, da vidimo možemo li da se bavimo nekim konsaltingom, da ove tajkune učimo, savjetujemo šta da kupuju, šta je to umjetnost... Ja izvućem odnekud da Erste banka raspisuje konkurs za nagradu mladom umjetniku na područje Hrvatske za sliku, za medije, za grafiku, skulpturu, i onda to nosam po bankama, i kad sam se već zatekla kraj Universal banke, oni popisuju svoju imovinu jer otkupljuje ih Unicredit banka, i taman da znaju ćim će raspolagati. Mi njima

pošaljemo zvaničan dopis, supruga Ademira Kenovića vodi posao, da mi njima procijenimo šta imaju, da im atribuiramo, jer ne znaju šta imaju. Napravimo elaborat, sve fino uradimo, ovo vas košta toliko i toliko, govorim o svjetskim standardima po kojim od procjene imaš toliki procenat, od atribucije imaš to i to, to su neki normativi. Damo mi njima taj elaborat. Naravno, to je poskupo, moramo da živimo od tržišta. Više se nikad nisu ni javili. Ali otkrijemo da su ovi najnoviji tajkuni sebi opremajući kabinete kupovali u jednoj radnji u kojoj Haf naš izlaže one svoje slike, sve đuture – i namještaj i slike, bez ikakvog konsaltinga, a onda se direktoru to nije sviđalo, pa on ode u Zagreb i sebi kupi deset Berbera. Sljedeći poziv dođe od Croatia osiguranja iz Ljubuškog. Mi potegnemo u Ljubuški, pukla mramorna zgrada nasred Ljubuškog, znate već koliko spratova, a mi treba da im procijenimo radi reosiguranja kod Lojda. Oni su otkupili čitavu jednu izložbu jednog našeg umjetnika, da si ukrase prostor. Kič do kiča. Organizovali su oni to u svojoj avliji. Čovjeku su dali odmah na ruke toliko i toliko para. E sad, možemo li mi to da uklopimo? Po nama to je nula, ali im kažemo normative: ako je djelo procijenjeno do hiljadu maraka, deset posto je naš procent... Elem, moral-nemoral, valja ti živjeti; te godine kad smo krenuli u konsalting, svi smo bili na zagarantovanom ličnom dohotku, kad su nas otpustili sa ministarstava svi smo imali 220 KM plate, i direktor i čistačica, toliki je dvije hiljade druge godine bio zagarantovani lični dohodak. Onda pokušamo u Fabrici duhana. Znamo, sprema se da otvara galeriju, ima kolekciju, nešto smo im uradili. Međutim, njihov konsultant i onaj koji im donosi djela na otkup i određuje cijenu je jedan mešetar, preprodavač umjetničkih djela koji im kao kerber stoji na vratima i ne da struci i nauci ni da pristupi... I šta ćeš dalje – nemaš više nikakve mogućnosti za tržišno poslovanje. Mi ne naplaćujemo ulaz, ali smo otkupili Kurta i Plastu, njihove objekte, od svakog prema mogućnosti, svakome po zaslugama, i vjerujte mi u ta tri objekta koja smo sad malo rasporedili po spratovima narod ubaci više nego kad bismo naplaćivali kartu, pogotovo u ljetnom periodu kad je turistička posjeta stvarno izvanredna, ništa im nije ubaciti pedeset eura, dvadeset je normalno, a pet je već standard.

Boro Kantić:

Hvala vam još jednom, ovo je bilo dosta provokativno i interesantno, hvala vam i izvolite na tržište.

PISCI U POVIJESNIM MAGLAMA

Moderator: Željko Ivanković, pisac, prevodilac i publicist

Uvodničari:

Aleš Debeljak, pisac, esejist, prevodilac, profesor Univerziteta, Ljubljana

Tomislav Marković, pisac, urednik *E-novina*, Beograd

Četvrtak, 18. novembra/studenog 2010.

Galerija Collegium artisticum, Skenderija u 18 sati

Zvonimir Radeljković, predsjednik PEN Centra:

Dobro veče. Srdačno vas pozdravljam u ime PEN Centra u Bosni i Hercegovini i Heinrich Böll Stiftung, koji su organizatori ovog razgovora pod naslovom *Pisci u povijesnim maglama*. Naši gosti su Aleš Debeljak iz Ljubljane, pjesnik, sociolog kulture i prevoditelj, a Tomislav Marković iz Beograda, pjesnik i, smijem li reći, pisac aforizama (Tomislav: Nekad bio), i Željko Ivanković, kome ne treba predstavljanje, a ja ću reći da je pjesnik, pripovjedač, esejist i prevodilac. Izvolite.

Željko Ivanković:

Ja vas sve pozdravljam i moram reći da mi je zadovoljstvo ovdje večeras biti domaćin i istovremeno sve nas podsjetiti na ono što sam dobio kao domaću zadaću, budući da ova natuknica sama po sebi govori i mnogo i malo, čini mi se da je u ovom smislu bilo potrebno dati neko uvodno slovo. Da je to tako, potvrdilo se i večeras, kad su me novinari pitali: A zašto, zar mi nemamo nekih naših mogućnosti, naših pisaca, naših iskustava da o tome govorimo? Naravno da imamo, i naravno da ćemo govoriti, pogotovo što smo zemlja velikih i gustih magli. Sjećam se jednog putopisca iz osamnaestog stoljeća koji je, dolazeći sa zapada u Bosnu, pisao ovako: «...I onda smo prešli jednu rijeku, ušli smo u zemlju koja se zove Bosna i četrdeset dana smo putovali kroz maglu...» Naravno, mi smo nedavno imali možda i četiri godine magle, ako ona se nije i produljila... Večeras ćemo vjerojatno otvoriti jednu veliku temu kojoj kraja nema. Milan Kundera u knjizi *Iznevjerene oporuke* (Zagreb, 1997., prijevod: Ana Prpić), u njezinu osmom dijelu, “Putovi u magli”, donosi zanimljivo promišljanje koje nam može biti poticajno za promišljanje, ne samo večerašnje teme, nego i našega književnog *hic et nunc*. Stavovi iz tog dijela teksta postaju nam, barem za ovu temu, dramatično bliskiji kad im pridružimo esejističke knjige *Elita gora od rulje* pa i *Pisanje ili nostalgija* Mirka Kovača, koliko god one bile drukčije od Kunderinih, kad su već obojica ovih autora spomenuti u “opravdanju” ove i ovako zadane teme.

Ipak, i iz tog Kunderina teksta akcentiramo tek fragmente iz dijelova nazvanih “Proces protiv stoljeća” i “Putovi u magli”, jer oni nam ukazuju na bit problema, koji najkraće rečeno, obilježavaju stoljeće najvećeg zločina u povijesti, stoljeće najvećih totalitarizama, stoljeće logora, stoljeće proganjanja pisaca i književnosti, pa ipak i unatoč svemu – stoljeće dosad najvećeg stadija osvojene (barem formalno) ljudske slobode. Kundera je, treba li podsjećati, tu autoritet i romanom i esejom i, ponajprije, životom (disidenta), a ne tako davna (prljava) optužba da je bio doušnik tajne policije, koja je kao hajka krenula

prema njemu (nekako u vrijeme kad i na Grassa za njegovu pripadnost Wehrmachtu), učinila ga je na trenutak i, makar fiktionalno – i čovjekom s druge strane. One, naime, za koju bismo, slijedeći ga, trebali imati višak razumijevanja?!

No, naravno, nećemo se držati samo Kundera i njegove empatije za pisce “grešnike”. Krenimo malo konkretnije. Nedavno završim, u sjajnom prijevodu Muniba Delalića, čitanje Hamsunove trilogije (*Glad, Pan, Victoria*), u povodu koga se Mirko Kovač i pozvao na Kunderin stav potrebe razumijevanja za pisce, no jednako tako i neke Brochove eseje iz *Pjesništva i saznanja* i nađem se, nehotice, u nepuna dva mjeseca u čitanju djela i autora s dvije različite strane ideološke i moralne barikade. Hamsun, jedan od najuglednijih ideoloških nacista, a Broch je, podsjećamo, nacistički sud progonio. Thomas Mann se pred nacistima iz Njemačke otputio do SAD-a, a Amerikanac Ezra Pound došao je u Europu biti fašist. Paradoksi narastaju do neba kad im se još pridruži komunistička verzija totalitarizma smještena između poeme Majakovskog Lenjinu (ovdje i u povodu nje Kundera govori o famoznoj magli!) i npr. u nas tek objavljenog Grossmanova romana *Sve teče*, a da o cijeloj plejadi pisaca koju predvode Mandeljštam i Solženjcin i ne govorimo.

Kako bismo cijelu stvar ipak razumjeli, pogledajmo što kaže Kundera: “Čovjek se kreće u magli. Ali kad se osvrne unatrag da prosudi ljude prošlosti, ne vidi maglu na njihovu putu. Iz svoje sadašnjosti, koja je za njega bila daleka budućnost, njihov put mu se čini posve jasnim, vidljivim od početka do kraja. Gledajući unatrag, čovjek vidi put, vidi kretanje ljudi, vidi njihove slabosti, magla je nestala. Pa ipak su se i Heidegger i Majakovski i Aragon i Ezra Pound i Gorki i Gottfried Benn, Saint-John Perse, Giono kretali u magli i možemo se zapitati: tko je više slijep? Majakovski koji pišući svoju poemu Lenjinu nije znao kamo će odvesti lenjinizam? Ili mi koji ga sudimo desetljećima kasnije i ne vidimo maglu koja ga je obavijala? Zaslijepjenost Majakovskog dio je vječne čovjekove sudbine. Ne vidjeti maglu na putu Majakovskog znači zaboraviti što je čovjek, zaboraviti što jesmo.” (str. 171)

Ipak, zastanimo ovdje. Zlo je najčešće činjeno u ime velikih i svetih ideala, bilo za jedne (jednu naciju), bilo za sve (ovdje ipak i samo – ideološki jedne, klasu, vjeru). U jednom slučaju je to činjeno projektom nacističke antiuniverzalnosti, a u drugom projektom komunističke, doduše ekskluzivističke, univerzalnosti.

I premda ne uspoređujem totalitarizme, oni su po pravilu dolazili kao obećanje boljeg, pravednijeg, sretnijeg, tisućgodšnjeg, transcendiranog... Osobito se sve ovo može reći za komunističku i religijske ideologije koje su nosile (nose!) u sebi mesijanizam socijalne pravde. Možemo li i koliko, pitanje je, imati razumijevanje za Kunderine magle i kad smo im povijesno i zemljopisno bliži, barem do mjere „junaka“ Kovačevih eseja? On je, Mirko Kovač, Kunderin „argument“ za razumijevanje pisaca u povijesnim maglama povukao u povodu Hamsuna, ali da li je to bio spreman učiniti i u slučaju pisaca naših totalitarizama i osobito ovih iz posljednjih naših ratova, o kojima „svjedoči“ u dvije spomenute knjige? Samo pitam sad kad smo, nepovratno daleko od prošlog stoljeća i s nadama da ćemo nekad ubuduće na sve što se zbivalo gledati kao na jučerašnje magle nadomak ljepšim i vedrijim danima.

Itekako ovdje ima smisla postaviti pitanje je li svaki naš pisac uvijek i samo Jaromil (iz Kunderina romana *Život je negdje drugdje*), “istinski pjesnik i nevina duša” kako nam ga

otkriva sam Kundera ili “lažni pjesnik i hulja” kako su ga vidjeli kritičari Kunderina romana, o čemu također svjedoči Kundera. I da li baš uvijek “niže iskustvo sudi višem”, kao i o Celinovim postupcima, kako to kaže Kundera, gdje o njegovim „postupcima sude nezreli i nesposobni vidjeti da Celinovi romani, zahvaljujući upravo tim postupcima, sadrže egzistencijalno znanje...” (Isto, str. 167) Odnosno, jesu li baš svi naši pisci, koji su u dobroj mjeri ne samo participirali u zlu, nego zlo i generirali, iz tog Kunderina “višeg iskustva”? Naravno, Kundera govori o najboljim među najboljima koji su otišli s “onu stranu”, govori iz pozicije superiornog iskustva, “višeg iskustva”, ali jesu li junaci Kovačevih esejističkih svjedočenja ljudi iz sfere “viših iskustava” ili je “konformizam javnog mišljenja sila koja se izdigla u sud” koji pokreće povijesne parnice samo dobro opravdanje za one koji se nisu hajdegerovski ili hamsunovski (iz onog majakovskijevskog idealizma) priklonili nacizmu, nego su ljudi najegzemplarnijeg konformizma, konformizma najvulgarnijeg oblika, s dubokom sviješću o lažnom mesijanizmu koji nude zarad dnevnog blagoutrobija, kako bi se to slikovito reklo. I gdje je onda tu granica i tko će je i kako povlačiti? Dakako, mislim na intelektualnu i moralnu, ako već ne na estetsku granicu. Na onu granicu koja etičko i estetičko tako vulgarno dijeli. Gdje je, dakle, i treba li nam, granica između Thomasa Manna i Gottfrieda Benna, između plejade sovjetskih konformista i Mandeljštama i Solženjicina? Ili u nas između Ivana Aralice, Dobrice Ćosića (a da ne govorimo o onim manje važnim) i Vlade Gotovca i Filipa Davida? Ili, drukčije: je li jedina granica, ona na kojoj počinje tekst? A što je s kontekstom i gdje on postaje dio teksta? Ako su već neodvojivi od “egzistencijalne mudrosti” koja nekako dođe kao naknadno govorenje, govorenje gotovo iz božje perspektive, one *sub speciae aeternitatis*?! U tom smislu mi ovdje nismo ni sud, ni porota, ni sila koja se izdigla u sud, pogotovu ne bezgrešni suci, sud i porota, ali želimo odgovorno promišljati i tekst i kontekst jučer, danas, sutra naših književnosti...

Jer, o književnosti je ipak riječ!

Kundera i Kovač svojim “junacima” ne sude, pogotovu ne presuđuju. Kovač, doduše, svoje junake, za razliku od Hamsuna, i ne štedi. Pišući o njima, on samo svjedoči, pušta da njihova (ne)djela govore o njima u vremenu i prostoru. Treba možda od zaborava, kao loš nauk, spasiti njihove postupke, premda je pitanje tko je ikad i tko će ikad od te, tuđe, “egzistencijalne mudrosti” biti pametniji ili imati koristi?! Da li je samo o književnosti riječ?

Aleš Debeljak:

Drago mi je da sam večeras ovdje, i da mogu s vama da podijelim nešto od svojih, eto, recimo javnih meditacija na temu pisaca u povijesnim maglama. Svaki čovjek koji se nađe u magli, ta magla je velika za njega. Magla može da visi nad budućnošću, a prošlost da nam osvjetljava, kao što je rekao Samuel Colridge u svojoj *Biographia literaria*, svjetiljka koja gori na krvi povijesti, dakle svjetlost koja nam samo osvjetljava ono što smo već prošli. To je teren na kojem se suvereno krećem, jer naravno tu je dosta teško napraviti pogrešku, pa prema tome ću dodati nizu tih M kao što su magla, Mirko Kovač, Milan Kundera, još i Milosza Czeslawa, koji je u svojoj knjizi *Zarobljeni um* godine 1952. – dakle, knjiga je napisana nakon što je prebjegao kao srednje visoki činovnik Ministarstva vanjskih poslova Narodne Republike Poljske, najprije na Zapad, u Pariz, gdje ga niko nije znao i on nije znao nikoga osim urednika poljskog egzilantskog

časopisa *Kultura* – napisao sjajnu studiju o tome kako se ponašaju intelektualci, ljudi od pera, u totalitarnim režimima, podijelivši ih na poznatu ljestvicu a,b itd. i Czeslaw Milosz je na osnovi svjedočenja iz prve ruke, ali i na osnovi vizionarskog svog književnog talenta bio kadar da sroči studiju u kojoj se ogleda i današnjost, bez obzira što je to knjiga za koju bi mnogi mogli da kažu, ili bi voljeli da kažu kako ne govori više o našem vremenu. Ali ja mislim da govori o našem vremenu do mjere do koje izgleda u svakom različitom režimu, bez obzira na političku organizaciju, zavodljivost vlasti u jednoj točki postaje suviše snažna da bi se pisci i ostali ljudi od pera mogli tom zovu sirena oduprijeti. To je pogotovo problem u Istočnoj Evropi, u kojoj je od devetnaestog stoljeća, prije svega od 1848. godine, dakle od Proljeća naroda pa dalje, uzeo maha jedan mesijanski nacionalizam, u kojem vlada ideja da svaki narod, dakle svaka grupa koja je svjesna svoje različitosti od ostalih, svoje idiosinkratičnosti, posebnosti, specifičnosti, mora da dobije i svoju državu. To je suština mesijanskog romantičkog nacionalizma, koji je, doduše u devetnaestom stoljeću, još zadržao neke emancipatorne liberalne poteze, karakterne znakove, jer se borio protiv rezidualnih interesa feudalizma, i aristokratije, i klerokratije, dakle crkve i plemstva. U devetnaestom stoljeću, svugdje u tom loše definiranom prostoru između Rijeke i Rige, u prostoru kojeg je spomenuti Milosz nazvao *Druga Europa*, ili u prostoru označenom već u renesansnim i srednjovjekovnim mapama kao *ubi leones*, to jest *tamo gdje su lavovi, tamo gdje noga čovjekova još nije kročila* – cijeli taj prostor Istočne Evrope, dakle, svjedoči uzrastu pisaca, prije svega pjesnika: Šandor Petefi u Mađarskoj, Adam Mickijevič u Litvi i Poljskoj, France Prešern u Sloveniji, pa Ivan Mažuranić, pa Petar Petrović Njegoš, itd. To je Mihael Eminesku u Rumuniji – to su svi pisci koji nisu samo pisci, i u tome je ključni, krucijalni problem romantičnog nacionalizma, čiju baštinu provarujemo još i dan-danas, nažalost. U čemu je taj krucijalni problem? U tome što pisci nisu samo pisci, nego funkcioniraju kao političari, a to zbog činjenice da su u Istočnoj Evropi, koja je bila raskomadana između tri imperija (habzburški, otomanski i ruski imperij Romanovih), ti su pisci vršili ulogu političara, dakle pisci kao političari, a to kažem zbog činjenice što je značajnom dijelu novonastajućih narodnih – pazite, ne nacionalnih nego narodnih elita – bio spriječen pristup mehanizmima političke diskusije i donošenju odluka, dakle participaciji u vlasti, a zbog, kako sam rekao, imperijalne konstelacije. Neki narodi su uspjeli da dobiju državu, prije svega Mađari, u podjeli imperija, pa poslije svi ostali za njima. Šta se desilo na prostoru bivše Jugoslavije, jugoslavenske Atlantide, ili na prostoru Jugoistočne Evrope, u dvadesetom stoljeću, u kojem nacionalizam postaje vladajuća ideologija novonastalih nacionalnih država koje su stvorene na pepelu propalih imperija. U tim nacionalnim državama ideologija najbrojnijeg naroda postaje državna ideologija, što znači da su nacionalne države od 1918. godine dalje jedva nešto više od mašine za etničko čišćenje. Pogledajte samo demografsku strukturu prostora između Rijeke i Rige; vidjećete da su te velike urbane aglomeracije u gradovima kao što su Rijeka i Riga, ali i Prag i Zagreb, Ljubljana i Vilnius i Budimpešta, da su svi ti gradovi na početku dvadesetog stoljeća prije *la belle époque*, prije pada imperija, u poređenju s krajem dvadesetog stoljeća, mnogo siromašniji što se tiče etničke, vjerske, dakle religijske, etničke, konfesionalne i jezične raznolikosti, pitoreskosti ako hoćete. Samo u Jugoslaviji ostaje taj kompozicijski karakter, ta «makedonska salata» kako su francuski kuvari imenovali jednu slasticu, jednu deliciju sastavljenu iz mnogih različitih vrsta voća isjeckanog na komadiće. Zašto makedonska salata? Jer je Makedonija kao historijsko ime značilo hibridizaciju, veliki miks, mješavinu i suživot različitih, međusobno ne nužno uvijek kompatibilnih, ali grupa koje su se međusobno tolerisale. U tom smislu i Jugoslavija je, zapravo, zadržala taj

proces, ili zamrznula, ako hoćete, proces nacionalne emancipacije, koji jeste u devetnaestom stoljeću imao liberalni karakter, da bi u dvadesetom stoljeću dobio represivni karakter i da bi okončao s početkom raspada Jugoslavije 1991. onim desetodnevnim tzv. operetnim ratom u mojoj novoj državi, koja nije zemlja mog rođenja. Počeo je rat u kojem se otvorila mogućnost, u nedostatku integrirajućih ideologija; povezujuća integrirajuća ideologija bratstva jedinstva, dakako sa socijalističkim predznakom, rasplinula se u posljednjoj posttitovskoj dekadi Jugoslavije – dakle, nije bilo više integracione ideologije. Elite u pojedinim republikama su, nakon što su propale sve ideje o konfederaciji, komonveltu, asimetričnoj federaciji, o različitim oblicima suživota pod jednim krovom, kad su se svi ti prijedlozi našli u korpi za smeće ispod radnog stola Slobodana Miloševića, za kojeg mislim da je arhitekt jugoslavenske katastrofe, nije jedini ali je sigurno glavni – tek poslije su se elite u pojedinim republikama oslonile na onaj model, ili na onu političku filozofiju koja je jedina preostala – a to je bio nacionalizam. Dakle, u toj gigantomahiji, u konfliktu gigantskih ideologija u dvadesetom stoljeću je, bez obzira na integraciju Europske unije, kako se zove najnoviji pokušaj integracije tog kontinenta, bez obzira na taj ideal a manje praksu integracije, pobijedio je nacionalizam. Na ruševinama komunizma niklo je zmajevo sjeme nacionalizma, i tome se pisci i dan-danas, bez obzira da li govorimo o kraju dvadesetog stoljeća ili početku dvadeset prvog stoljeća, nisu to kadri oduprijeti. Mnogima se jako teško oduprijeti tom zavodljivom zovu sirena politike: Dođi, dođi da te iscijedim i potrošim... Jer oni misle da još funkcioniraju kao što su funkcionirali prije, kao romantičarsko-nacionalističko-mesijanski pisci iz prve polovine devetnaestog stoljeća. I do danas ta historijska inkongruencija, taj nesklad u *danas funkcionisati kao prekjucher* – to je po mom mišljenju jedan od osnovnih izvora tih, da blago kažem nesporazuma što se tiče onih koji traže svoj put u maglama.

Željko Ivanković:

Ja se nadam da ćemo sad već ući u dvadeset i prvo stoljeće pošto smo odgonetnuli gdje su to uzroci ili gdje su generatori ovoga statusa pisaca i njihovih lutanja kroz maglu. Kako na to gleda Beograd?

Tomislav Marković:

Evo šta sam ja napisao za domaći zadatak:

*Hidrometeorološki zavod srpske književnosti
Pisci u povijesnim maglama*

Magla svuda, svuda oko nas

Pišući esej o Knutu Hamsunu, o tome kako se našao u "povijesnoj magli" i završio u nacizmu, Mirko Kovač kaže: "I Milan Kundera lucidno je pisao o 'povijesnim maglama', ali i o zabludama velikih pisaca koje ne podliježu sudskim procesima, jer to su zablude koje se pretvaraju u 'egzistencijalnu mudrost". Kovač malo dalje ponovo citira Kunderu koji je pisao o zaslepljenostima mnogih pisaca, uzimajući za primer i Majakovskog: "Kad je Majakovski pisao svoju poemu o Lenjinu, nije znao do čega će lenjinizam dovesti, a mi koji sudimo o njemu s tolike vremenske distance, ne vidimo maglu koja ga je obavijala. Sljepilo Majakovskog pripada vječnoj ljudskoj sudbini. Ne vidjeti maglu na njegovu putu, znači zaboraviti što je čovjek, zaboraviti što smo mi sami". U istom eseju Kovač navodi čitav niz pisaca koji su bili pristaše ili aktivni učesnici totalitarnih režima u

XX veku, tu su: Bernard Šo, Pirandelo, Česterton, Ezra Paund, Selin, Malaparte, Jinger, Aragon, Elijar i mnogi drugi. Radi se mahom o velikim piscima koji su odavno udobno smešteni u istoriju književnosti, dok su njihove ideološke i političke zablude pale u drugi plan. Veličina njihovog dela uspela je da pobedi njihovu fascinaciju Hitlerom, Musolinijem, Staljinom ili nekim drugim krvolokom. Ako prihvatimo da se zablude pisaca, ma kako jezive bile njihove posledice, iskupljuju time što se pretvaraju u mudrost, nalazimo se na opasnom terenu. Onda dolazimo u iskušenje da piscima oprostimo unapred sve gadosti, pod uslovom da napišu neko značajno delo. To nas lako može dovesti do dvostrukih standarda: ono što ne opraštamo tzv. običnim ljudima, piscima opraštamo s nepodnošljivom lakoćom, podležući romantičarskom mitu o pesniku kao o nekome ko stoji izvan ljudske zajednice, pa za njega važe posebna pravila. S druge strane, nisam baš siguran da je lutanje pisaca po istorijskim maglama rezultiralo nekakvom "egzistencijalnom mudrošću". Uzmimo za primer Ezru Paunda i XLV pevanje iz njegovih "Kantosa", usmereno protiv *usure* (davanje novca pod interes, zelenašenje, lihvarjenje), koje je na prvo čitanje odlična poezija: "s *usurom* ne pravi se slika da čovek kraj nje živi /već da se proda, i da se proda što brže".

Nigde u pevanju Paund ne povezuje usuru s Jevrejima, ali ako znamo za njegove antisemitske propovedi, jasno nam je o čemu ovo pevanje zapravo govori. I teško da se tu može govoriti o zabludama pretočenim u egzistencijalnu mudrost. Ne tvrdim da je uvek tako, samo želim da kažem da delima pisaca koji su služili totalitarnim režimima treba prilaziti pažljivo i oprezno.

Udruženje za pravljenje magle

Ali, pustimo velike svetske pisce i njihove magle, prebacimo se malo na lokalni teren, gde su magle još uvek tako guste da se ne vidi ni pisac pred okom. Letimičan pregled srpske književne scene u poslednjih 20-30 godina stvara utisak da su pisci koji tumaraju kao guske kroz istorijsku maglu pre pravilo, nego izuzetak. Kao da pisci i ostali na *hartijskom zadatku* jedva čekaju da se vodena para istorije kondenzuje pri književnoj površini u gustu magluštinu, pa da se prepuste kretanju bez ikakvog orijentira. Tako bar izgleda na prvi pogled. Međutim, kad uđemo u mikser, kamion za prevoz betona, uključimo srednja svetla za kretanje po smanjenoj vidljivosti, otvorimo prozore i pažljivo osluškujemo (u magli se zvuci epohe intenzivnije čuju) i malo se provozamo Bulevarom zvezda, stvari poprimaju jasnije obrise. Piscu više nisu sateliti koji se priključuju političkim vođama, već aktivni sudionici u proizvodnji istorijske magle. Ono što se začne u spisateljskim retortama, tek kasnije se preliva u noćne sudove politike. Nije Slobodan Milošević napravio maglu u kojoj su pisci zalutali, već je samo preuzeo gotov intelektualni proizvod i primenio ga u praksi. Neki pisci su se zadržali na etnički čistoj književnoj propagandi, dok su drugi uzeli aktivno učešće u artistskoj ratnoj akciji. Evo nekih primera. Brana Crnčević se u svojoj kolumni "Srpska posla" bavio pretvaranjem satire u "oružje za otkrivanje i lociranje neprijatelja srpskog naroda, kao i za njegovo naknadno uništenje", a kasnije je postao verni Miloševićev saradnik i predsednik Matice iseljenika. Matija Bećković je lansirao slogane poput „Kosovo je najskuplja srpska reč., i „Srbi u Hrvatskoj su ostatak zaklanog naroda" i tako postao vodeći *copywriter* srpskog nacionalizma, krajem 80-ih išao je na turneju po Evropi i Australiji propovedajući o najskupljoj srpskoj reči: „Bez krvi se nije mogla kupiti, bez krvi se ne može ni prodati", da bi na kraju besedio na predizbornim mitinzima Vojislava Koštunice. Miroslav Toholj se odrekao postmodernizma da bi se priklonio „književničkoj buni Radovana, Gojka,

Rajka, Dobrice, pa i Vuka“ i postao ministar informisanja Republike Srpske u Karadžićevoj vladi. Momo Kapor je prozu u trapericama na vreme presvukao u maskirnu uniformu i završio u Međunarodnom odboru za istinu o Radovanu Karadžiću. Milovan Danojlić se pretvorio u sopstvenu parodiju, pozdravljao je Miloševićev dolazak na vlast proglašivši ga "novim Karadžićem" koji je "dunuo život srpskoj duši", a danas nastavlja da nas časti svojim antievropskim poslanicama iz Pariza. Milorad Pavić je brzometno uputio telegram podrške Miloševiću odmah nakon Osme sednice, a potom proglasio Srbe za Hazare, a demokratiju za "pičkin dim". Milovan Vitezović je na velikom mitingu na Ušću 1988. uveo sintagmu "događanje naroda" u srpski jezik i nastavio da verno služi voždu. Siniša Kovačević je rehabilitovao kvislinga Milana Nedića i izveo ga na daske koje više ništa ne znače. Nebojša Jevrić je postao ratni heroj koji se istakao upadom u vilu Tereze Kesovije, gde se slikao u bazenu, okićen intimnim rubljem pevačice. I tako dalje, i tako redom; o Dobrici Ćosiću da i ne govorimo, potrajalo bi.

Navedeni pisci i njihova sabraća po maču & peru i dalje uživaju veliki ugled na srpskoj književnoj sceni. Njihova dela dobijaju nagrade, stavljaju se u lektiru, objavljuju se zbornici o njima, predaju ili bar gostuju na fakultetima gde šire svoje književne teorije krvi i tla, drže u rukama književnu moć, a mesto u istoriji književnosti im je zagarantovano. Gotovo da se niko ne bavi istorijskim maglama koje uporno proizvode već decenijama, naprotiv – te magle se predstavljaju kao kristalno čist planinski vazduh. A ako se neko i usudi da progovori nešto o ulozi pisaca-svetih krava u nacionalističkoj revoluciji, kao što to radi Beton, takvi odmah bivaju proglašeni za "crvene Kmere u srpskoj književnosti i kulturi", "nacionalne nihiliste", "četvoročlanu kinesku bandu" ili "sovjetske komesare". Zvaničan stav hidrometeorološkog zavoda srpske književnosti je da kod nas niti je ikada bilo magli, niti će ih biti – takvo je podneblje. Stari bardovi, majstori za proizvodnju magle dobijaju i svoje naslednike, poput Gorana Petrovića ili grupe P-70 (Proza na putu), čiji nastavljački trud ne ostaje nenagrađen – osim književnih nagrada, masovnih kritičarskih pohvala i ovacija, ogromne medijske pažnje, tu su i urednička mesta u (Bogo)Službenom glasniku, podrška države, pokroviteljstvo Dobrice Ćosića, čast da se zbori na promociji prve knjige Emira Kusturice i srodne počasti. Ukratko, u Srbiji za pisce s istorijskom maglom u glavi nema zime. Za njih ne treba brinuti, oni su se već potrudili da budu zbrinuti.

Kroz magluštinu i prašumu

Breht je 1937. godine napisao pesmu „U mračna vremena“: „Neće se govoriti: Onda kad se orah povijao na vetru,/Nego: Onda kad je mazalo potlačio radnike./ Neće se govoriti: Onda kad je dete pločastim belutkom pravilo na brzaku 'žabice', / Nego: Onda kad su pripremani veliki ratovi. / Neće se govoriti: Onda kad je žena ušla u sobu, / Nego: Onda kad su velike sile sklopile savez protiv radnika. / A neće se govoriti ni: Vremena su bila mračna, / Nego: Zašto su njihovi pesnici ćutali?“ Kad su ovde nastupila mračna vremena, srpska književna scena se podelila na tri dela. Jedan deo pisaca intenzivno je radio na širenju mraka, stavljajući svoja pera u službu Miloševićevog režima. Drugi deo književnika je mudro ćutao, baš kao u Brehtovoj pesmi, kao da ih se ne tiču pustoš i rasap koji su se oko njih širili. Zatvoreni u kulu od slonovače, pretvarali su se da ne osećaju miris baruta i ne čuju jezive krike žrtava. Treći, najmalobrojniji deo pisaca nije zatvarao oči pred užasom koji je nasrnuo sa svih strana. Oni su hrabro pisali o onome što su videli, suprotstavljajući se zlu i spasavajući čast srpske književnosti. Od proizvođača i liferanata magle nisu mogli da dođu do izražaja. Deluju sve vreme kao neka paralelna, podzemna

struja u srpskoj književnosti koja tek povremeno izlazi na videlo. Književne nagrade ih uglavnom zaobilaze, nema ih na mestima moći, država za njih ne brine iz prostog razloga što su bili na drugoj strani i pružali otpor onima koji su stvarali nacionalistički projekat. Pre nego što počnemo da se bavimo piscima u istorijskim maglama, i da razdvajamo delo od autora, mislim da bi trebalo da se pozabavimo piscima koji su na te magle bili imuni i koji su pokušavali da ih razveju, koliko je to bilo u njihovoj moći. Navešću samo neke od njih. Jedan od najbitnijih je Miodrag Stanisavljević koji je, kako piše Saša Ilić, "u srpsku književnost prvi uveo teme Omarske, rata u Bosni, krivice i odgovornosti o čemu je pisao na izuzetan, nov način. Kada se jednog dana bude postavilo pitanje etike srpske književnosti, njegovi tekstovi biće nezaobilazni". Evo nekoliko njegovih stihova iz pesme "Omarska" objavljene 1994:

*Sve mlade Muslimanke
– naredio je General –
ima da nose na haljama
V-izrez sve do pupka
– moj pobednički znak.*

*Pobeda je božiji dar narodu nebeskom
a ko sa životima pobeđenih ne ume da se sprda
pobede nije ni dostojan.*

*Omarska.
Od butnih kostiju može da se napravi durbin.
Smrt voli lepa imena.*

Tu je i Predrag Čudić, koji je objavio i jednu od ključnih knjiga 90-ih, "Saveti mladom piscu ili književna početnica" (obavezna lektira), a sprema i knjigu-razarač srpske pesničke scene pod radnim naslovom "Velika srpska zavera". Ili Milan Đorđević, pesnik i prozni pisac, koji je pevao o Srbiji pošteno, bez lakirovke:

*Dobro jutro, Sorabijo, i laka ti noć, zemljo pogreba,
bezakonja, inata, zemljo živih legendi sa mrtvog asfalta,
opštenarodnih junaka pljačke, laganja i pornografije rata!*

Ili Ibrahim Hadžić koji je 1994. napisao "Zapis na voznoj karti", pesmu posvećenu putnicima iz voza otećenim u Štrpcima, gde su i ovi stihovi:

*Ali otud ide zakrvljeni ubica,
Na njemu je glava bez lica.*

*Vadi nož i nežno mi vrat savija,
Pala je moja glava –
Al' preživjela ova hartija.*

Ili Mirjana Stefanović sa zbirkom "Pomračenje", sa stihovima poput "i ne spoznaj štogod tuđe/ jer će tuđe da ti uđe". U toj marginalizovanoj grupi su i Filip David, Mirjana Miočinović, Radomir Konstantinović i mnogi drugi. Kao i pisci skloni istorijskim

maglama, i ovi drugi, kojima pogled nije zamagljen, imaju svoje mlađe naslednike, bar po etičkoj liniji. Tu treba izdvojiti pesnikinju Draganu Mladenović, koja se u poslednjim knjigama "Omot spisa" i "Rodbina", nadovezujući se na iskustva neoavangarde u formalnom smislu, uhvatila u koštac sa vrućim tačkama nedavne istorije. Evo jedne njene pesme iz ciklusa "Popis igara":

HAJDE

*vi ste kao degenerici i bogalji
i hoćete da pravite decu*

*onda se kukavice i malograđani
skupe oko vas
naprave krug
i govore uglas
ko nije zdrav ni dostojan
taj ne sme da svoju patnju
ovekoveči u telu svog deteta*

a vi jadni poteci ka šumi

a mijo slep za vama u stopu

Prošle godine objavljena je pesnička knjiga Miloša Živanovića *Lirika pasa*, u kojoj psi svojim lavežom rasteruju istorijske magle. U intervjuu za e-novine Živanović je, parafrazirajući Brehta, izložio neku vrstu književnog programa koji stoji iza ove knjige, mada bi mirno mogla da ga potpise i čitava redakcija *Betona* (sa najbližim saradnicima):

Isključivo zbog sve većeg nereda

U našim gradovima

Nekolicina nas smo ovih godina rešili

Da ne govorimo više o lukama, snegu na krovovima, ženama,

Mirisu zrelih jabuka u podrumu, putenim osećajima,

O svemu onome što čoveka čini potpunim i čovečnim,

Nego da odsad govorimo samo o neredu,

Dakle, da budemo jednostrani, suvi, upleteni u poslove Politike,

Razumete.

I to bez obzira na 'prostore', ali sa akcentom na 'našem prostoru', koji vidimo kao najzagadeniji.

I ova Slikovnica za stanovnike gradova nastala je pod parolom:

Učini sve i ne očekuj ništa.

A ove godine, pred Sajam knjiga, pojavio se i novi roman Saše Ilića *Pad Kolumbije*, koji bi se na jednom nivou mogao čitati i kao priča o jeziku kojim je "probuđen narod", e da bi završio u magli. Junak romana Vladimir Berat, koji je godinama tavorio na mestu lektora u CK, iznenada postaje jedan od kreatora glasovite rubrike "Odjeci i reagovanja". Bežeći od birokratski ukočenog jezika, Berat radi na *Odjecima*, maštajući o živom, oslobođenom jeziku koje će vitgenštajnovski stvoriti novu, bolju realnost. Međutim, u

poglavlju "Noć jezika" Berat, nakon mitinga na Ušću, za koji je sebi pripisivao zasluge, dospeva u zatvor – ispostavlja se da stvarnost koju je stvorio jezičkom metamorfozom u *Odjecima* ima oblik mračne kazamatske ćelije. Kao što stvarnost koju su nam stvorili pisci nacionalnog inženjeringa ima formu magle. Tek kad se te magle razveju, a oni koji su se protiv maglotvoritelja borili dobiju adekvatnu recepciju, tek onda možemo mirno da se pozabavimo dobrim knjigama koje su napisane pre nego što su njihovi autori ušli u povijesne magle i zauvek nestali u njima.

Željko Ivanković:

Zahvaljujem kolegi Markoviću. On nam je donio i jednu širu sliku srpske književne scene, koju je ilustrirao i poezijom, i nadam se otvorio nam prostor za diskusiju, za razgovor, osobito s obzirom na aspekt 'više sluha za pisce u povijesnim maglama' jer smo vidjeli da su mnogi od pisaca i proizvođači magle, a ne samo oni koji idu kroz maglu. Zahvaljujući u ovom trenutku Marini Trumić, koja je osmislila ovu temu, koja nam je ponudila da o njoj razgovaramo, živo se nadam da će i sama sudjelovati budući da nam može donijeti zanimljivo svoje i poljsko iskustvo, ja vas pozivam na razgovor.

Nermin Sarajlić, urednik *Zeničkih svesaka*:

Nedavno sam dobio jedan jako zanimljiv tekst Slavoja Žižeka, zove se «Težnja ka neslobodi». Mislim da je večeras vrlo zanimljivo, intuiciono, vrlo su duboka izlaganja, posebno ovo beogradsko mi se dopada, tamo situaciju poznajem nešto manje nego u Sloveniji. Pomenuti Žižek govori o antisemitizmu i o dva austrijska neofašista, u karikaturi su, oni i govore otprilike na ovaj način; jedan od njih i kaže: Antisemitizam je jako opravdan, ali vidi kako se može upotrijebiti protiv države Izrael. Znači, postoji neka dijalektika unutar zla, ali ne vjerujem da je iracionalno do te mjere duboko. Ne vjerujem da postoji nekakva alhemija zla koja bi se mogla pripisati ovome ili onome identitetu, ovoj ili onoj konfesiji, etnicitetu, bilo čemu. Nije bez razloga da sam ja večeras donio knjigu Michela Onfraya, *Magnetizam sunčevih prekretnica – Dnevnik hedoniste*, koja se prvi put pojavila u Bosni i Hercegovini. Čovjek je radikalno progresivan; ako je u Francuskoj to prisutno, onda mogu misliti kako je ovdje. Mi znamo gdje Voland živi. Vi vjerovatno shvatate, bar Željko shvata, na koje djelo ciljам, i nije ga samo Sarajevo puno, nego ima i u drugim sredinama. Znači, moramo progovoriti i o nečemu drugom. Imamo gosta iz Beograda, imamo gosta iz Slovenije, ali mora se progovoriti o stvarima koje se tiču treće strane ovdje; šuti se o tome, ne želi se reći da je ovaj ovdje takođe arogantan, agresivan, bezobziran, neumoljiv, a pisci vode glavnu riječ. Ja ne znam zašto bi nam narod uopšte vjerovao, ko ga zastupa, šta mu nudimo, da li se smije sve to i danas na tako bestidan način činiti kako se čini. Aleš je to spomenuo, može se kroz povijest zaista suvereno kretati, ali mi to živimo danas, i danas se dešavaju pred našim očima neke stvari u ovom gradu, kao i u mom, i u Banjaluci, i u Tuzli, mi šutimo i gledamo. Naravno, neću ni ja licitirati imenima, zato sam rekao: Voland, neću da kažem, neću da izgovorim to ime. Svi smo svjesni toga, gledamo to. Ako smo išta od stare Grčke naučili, ako smo naučili nešto od judaizma, ako smo naučili od starih civilizacija, to nikad nije bilo razvedeno: nešto je etično i estetično istovremeno. Možda jeste zaista Knut Hamsun dar, možda je njemu Hana Arendt oprostila, ali ja to zovem 'vaginalni ekumenizam'. Odakle njoj pravo, čime ćemo mi sad biti oduševljeni da bismo im opraštali tako lako?

Kenan Efendić, član redakcije časopisa SIC:

Tema o piscima u povijesnim maglama je zanimljiva, mislim da tema ne samo o piscu nego o intelektualcu koji uplivava u diskurs povijesti traje otkad traje dvadeseto stoljeće, to zastupa Alain Badiou u svojoj knjizi *Stoljeće*, gdje opravdava Majakovskog, koji je večeras malo napadan, kad kaže da postoji uvijek težnja pisca, težnja intelektualca, zapravo težnja razuma da proдре u realno, onako kako ga Lacan i on kasnije definiraju, znači da se uhvati zapravo smisao svih povijesnih kretanja. Međutim, danas, 2010. ta je tema i dalje zanimljiva, ali mislim da nije najbitnija. Mislim da bismo danas, kad već govorimo s metaforom magle, koja jeste inspirativna, trebali govoriti o piscima u maglama identiteta. Jer većina poslijeratne i ratne književnosti zapravo je otpor prema teroru identiteta, gdje se identitet pretvorio u ratno djelovanje, gdje se ratovalo za identitete i zbog njih, gdje se zapravo sva književnost koja je i etična i estetična okrenula u tome smjeru da uspostavi protutežu konstituciji entiteta, pa se tako javljaju odlične knjige koje imaju pojedince izgubljene između nekoliko kolektivnih identiteta, koji uspostavljaju neke svoje hibridne identitete, koji zapravo odustaju od identiteta ili ga formiraju svakodnevno, onako kako oni hoće. Međutim, takva jedna poetika, koja se može označiti makropoetikom, koja je prisutna na cijelom prostoru južnoslavenske književnosti, ex-jugoslovenske, Zapadnog Balkana, počinje da se troši, tako da dolazimo u dilemu: je li zapravo važnija psihološka drama jednog pisca u egzilu od egzistencijalne drame jednog penzionera koji živi od 226 maraka mjesečno? Mislim da pisce treba natjerati, ne pištoljem onako kako su nekad tjerali da pišu, nego ih treba natjerati oštrom utemeljenom kritikom, koja ima svoj i etički i ideološki stav – jer ne treba odustajati od ideologije, ideologija ne mora uvijek nositi baš negativan prefiks – natjerati ih da pišu, da pokušaju pisati, da se i estetički otvore prema novim formama, da se i etički i idejno otvore prema novim odsječcima stvarnosti. Jer identitet kao tema u stvari je nametnut ratom i još se nije od njega odustalo. Identitet, s druge strane, uplivava u polje kulture koliko je u polju politike, što sve korespondira s nekim globalnim poretkom, gdje je zapravo kultura, kako Žarko Pajić kaže, otrgnuta od društvenog sistema i društvenog univerzuma i postaje sistem s vlastitom logikom smisla. Mislim da ove teme jesu dobre i dobro se uvijek podsjetiti šta su pisci radili, kako su pisci proizvodili povijest, ne samo da su se uključivali u nju. Ali mislim da ovakvi forumi, ovakve rasprave treba da budu mjesto i prostor gdje se mogu otvarati teme o piscima u maglama identiteta.

Željko Ivanković:

Sve su magle relevantne.

Aleš Debeljak:

To je veoma zanimljiva polazna tačka. Stalno imamo samo polazne tačke, a nigdje ne stignemo. U maglama su veoma značajni putokazi. Evo razlike između Amerike i Europe: u Americi kad dođeš u nepoznati grad, grad u kojem si po prvi put, možeš da se slobodno referišiš na različite mape grada ili kvarta ili četvrti u kojoj se nalaziš, sa označenim tačkama i sa strelicom koja kaže: Ti si ovdje, *you are here*. U Europi, međutim, ista takva mapa, ista takva strelica, ista takva tačka, samo nije ta izjava nego je pitanje: Zašto si ti ovdje? U Europi, i to kažem bez trunke ironije, smijaću se poslije, jer ova anksioznost koja proizlazi iz pitanja zašto si ovdje nalazi ponovo, tj. povijest, istorija nalazi svoj odgovor u posljednjih dvjesto godina u članstvu u nekoj zajednici. Zašto sam ja ovdje? Zbog naroda, zbog mog odnosa, zajednice. Koje zajednice? Valjda primarne zajednice. Šta to znači primarna zajednica? Zajednica u kojoj sam se rodio, čiji jezik govorim, čiju konfesiju praktikujem – ali to je ideologija devetnaestog stoljeća. I

ponavljam, bio bi luksuz ako bismo mogli sebi da priuštimo da to počistimo sa stola i bacimo u kantu za povijesno smeće. Nažalost, to nije tako. Zašto? Jer *forma mentis* nacionalizma i pripadnosti jednoj zajednici, dakle ekskluzivistička pripadnost, jeste ona koja traje u dvadesetom stoljeću uz pomoć institucija nacionalne države. To znači da smo mi, ljudi na prostoru 'jugoslavenskog Atlantisa', postali žrtve ideologije nacionalne države, bez obzira na to što je Balkan teritorij koji su sustavno držale otomanske snage. Dakle, na tom je teritoriju ona hibridnost, koja je u Zapadnoj Europi zbog jakih nacionalizama u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. stoljeća više-manje iščezla, gdje je dominantna ideja da dominantan narod postoji, autor nacionalne, dakle državne ideologije i etničkog čišćenja na Balkanu. Jugoslavija je i nominalno, i s različitim oblicima političkog uređivanja odnosa između različitih zajednica, uspjela da zadrži tu slikovitu raznovrsnost i raznolikost. Kad je počeo proces raspadanja Jugoslavije, ta nacionalistička ideja je došla i, naravno, bila je jedino oruđe, a bogami nažalost i oružje za upravljanje zajednicama. Taj oblik iz devetnaestog stoljeća, oblik članstva u grupi ekskluzivno je bio onaj koji je došao kao naručen, i tako istorijska baština hibridnosti, ili lako prelaženje iz jednog u drugi identitet, iz jedne u drugu zajednicu, bili su stavljeni u zagrade, da ne kažem represivno zaboravljeni – što znači da smo i mi sami prihvatili ideju da čovjek može pripadati samo jednoj zajednici i da to znači samo jedan identitet. Međutim, ako uzmemo u obzir da je zdrava pamet jedino blago koje je ravnopravno raspodijeljeno po čovječanstvu – ne poznajem nikog ko kaže da ima malo zdrave pameti – ako uzmemo zdravu pamet s jedne strane, a s druge zgusnuti pogled na posljednjih dvjesto godina, moramo shvatiti da čovjek živi u koncentričnim nizovima identiteta. Niko nije član samo jedne zajednice; postoje klasne, spolne, etničke, jezične, regionalne itd. zajednice. Neko može da bude Slovenac živeći u južnoj pokrajini Austrije Koruškoj, pa je prema tome Korošec, dakle, član zajednice austrijsko-slovenačke, i Slovenac i Austrijanac, pa prema tome Europejac, a za one koji imaju najviše izoštrene sposobnosti za empatiju i – član čovječanstva. Ali ti koncentrični krugovi, tu moram da napravim značajnu razliku, da povučem crtu razdvajanje ne samo između narodnog i nacionalnog nego između i različitih oblika nacionalizma: nije svaki nacionalizam negativan. Postoje najmanje tri oblika nacionalizma kako bi trebalo nacionalizam da se shvaća. Jedno je nacionalizam koji opisuje pokret određene zajednice da se dočepa instrumenata suverene vlasti, dakle nacionalne države. Drugo je javno iskazivanje: drugi smisao riječi nacionalizam je javno iskazivanje pripadnosti određenoj zajednici, koja se prepoznaje u tom nacionalnom, nacionalističkom diskursu. Tek u trećem obliku, kad nacionalizam postaje etnički šovinizam, dakle kad nacionalizam postaje ideja u kojoj su članovi određene zajednice samo oni koji pristaju na to da narod postaje Narod, dakle da se pretvori u metafizičku ideju koju treba obraniti pomoću svih, pa i nasilnih sredstava – tek tada počinje nacionalizam da bude nešto što treba odbacivati. U tom smislu bi trebalo stalno naglašavati da mi nismo članovi samo jedne zajednice. To se može primijeniti čak i u Sloveniji, u zemlji čiji pasoš nosim, koja je 90% etnički homogena; mislim, moguće je manipulirati ekskluzivnim članstvom u kolektivu samo ako pristajemo na to da drugi govore u naše ime. U tom smislu nacionalizam je najjednostavniji. Zašto je pobijedio u gigantomahijskom sukobu ideologija? Zato što ima najjednostavniju formulu: ili si naš ili nisi naš. Sve ostalo je veoma komplikovano. Doduše, postoje druge, transnacionalne ideologije ili narativi, koji nude članstvo u kolektivu i zauzvrat omogućuju osjećanje sigurnosti, recimo internacionalizam: Proleter i svih zemalja ujedinite se. Ali solidarnost u internacionalističkom pozivu nije locirana u narod nego u socijalnu klasu – ali ova je s padom Berlinskoga zida otišla u povijest, izgleda. Kozmopolitizam, koji je razvijen za

vrijeme *la belle époque*, dakle u imperijalnom vremenu, možete vidjeti kod Josepha Conrada, to je poljski Britanac koji je pisao o kozmopolitima prije kraja imperijalnog doba. Šta znači kozmopolitizam iz *la belle époque*? To znači da čovjek može biti jednako elegantno, komforno povezan s prostorima koji su i kod kuće i u inostranstvu. Krajem 1918. godine, krajem Prvog svjetskog rata, dolaskom nacionalnih država ta formula je poništena, da bi se uzdigla formula nacionalizma 'ili si naš ili nisi'. Kozmopolitizam danas znači racionalno razmišljanje, vaganje *pro et contra* i, u krajnjem slučaju, etičku odluku individualca da svoj kozmopolitski stav temelji na sposobnosti za empatiju, uživljavanje u situaciju drugoga, ali i radoznalost, dakle ambiciju, tako da bi se vidjelo dalje od vlastitog nosa. To znači da je veoma teško prodati ideju kozmopolitizma, gdje individualno, gdje ličnost postoji kao neki palimpsest u kojem se prelijevaju, pretaču različiti identiteti ili različite ravnice smisla. S tog aspekta meni je potpuno jasno da je veoma teško prodati ili *PR-izirati* ideju kozmopolitizma, i da je ideja nacionalizma s formulom 'ili si naš ili nisi' mnogo je jednostavnija, mnogo ju je lakše prodati i mnogo ju je lakše svariti. U tom smislu ne vidim ništa negativno ili konzervativno ili reakcionarno i u pogledu preko ramena, gdje bismo mogli iz imperijalnih vremena mnogo da naučimo.

Kenan Efendić:

Sve je to tačno, sve se ja tu slažem. Samo se bojim da savremena književnost koja se bavi identitetom previše socijalistički gleda na identitet; da nikad ne posmatra njegovu političku pozadinu. Jer sve što se u društvu dešava je političko, i neke političke strukture se trude da to bude tako, ili da ne bude onako... Identitete neko proizvodi; identiteti se ne javljaju rođenjem niti nastaju na nekoj livadi ili u školskom dvorištu. Ali to što identiteti jesu politički proizvod znači da su povezani i sa drugim politikama određenog društva, pa i sa ekonomskom, tako da mislim da je priča o identitetu onog penzionera koji tako živi možda nekom banalna, ali tema je za Dostojevskog – nažalost, književnost više nije na nivou Dostojevskog; zato je prešla uglavnom u autobiografske, neke male psihološke trilere, gdje svako propituje svoj identitet, identitet svojih likova u egzilu, na granicama, na raskrižjima... Sve su to super metafore, ali zapravo niko ne gleda šta one u stvarnosti znače, ko proizvodi identitete, kako identiteti nastaju, zašto identiteti nastaju... U Bosni i Hercegovini mislim da je pitanje loše ekonomske situacije pitanje proizvodnje identiteta. Mislim da je književnost tu ostala ograničena, ostala nemoćna da uvidi totalitet identiteta, ne samo u jednom lokalnom političkom sistemu nego i u globalnom. I neoliberalni kapitalizam se igra proizvodnjom identiteta, uglavnom kulturnih, kako bi prepokrio one identitete koji mogu biti realno utemeljeni kao što su rod, klasa, ili generacija na primjer, jer mislim da ovdje dolazi do problema identiteta generacije.

Aleš Debeljak:

Jedno pitanje koje očekuje ozbiljan odgovor: zašto mi očekujemo od pisaca da nam rasvijetle budućnost?

Kenan Efendić:

Zato što oni još uvijek vjeruju da to mogu. Kad bi oni priznali da ne mogu, bilo bi lakše i njima i nama.

Aleš Debeljak:

To je tačan odgovor; ako ne tačan onda dobar. Ali i postsocijalističke zajednice žive u nekom obliku kapitalizma. U kapitalizmu književnost nije ništa drugo nego dokona

zabava. pisci se ne mogu suočiti sa činjenicom da nisu ništa drugo nego zabavljači. Ja jesam sada ironičan, ali zašto sam ironičan? Jer pripadam dvadesetom stoljeću, stoljeću modernizma u kojem, kao, implicitno pisac ne stoji iza svog djela. Međutim, u suvremenom kapitalizmu pisac kao figura, kao ikona, važniji je od svog rada, i zbog toga još govorimo mnogo o piscima, a jedva o njihovom radu. Da mi očekujemo od pisaca ono što oni sami nisu kadri da proizvedu, to je naravno naš problem, ali je i problem ovih zajednica u kojima se distanca od tradicionalnih obrazaca i formula veoma teško artikuliše, jer izgleda da još u mnogo čemu živite u cikličkim vremenima, dakle u vremenima gdje se samo ponavlja ono što je u prošlosti bilo provjereno, a progresivno shvaćanje vremena da se ono što je nekada bilo ne može ponoviti – to je još izgleda u magli.

Kenan Efendić:

Ta teza da pisci jesu zabavljači: mislim da su se oni prihvatili da su se poduzeli tema i onakvih poetičkih struktura i mehanizama u kojima će to što pišu ostati na nivou zabave. Mislim da sva priča, jedna makropoetika identiteta u južnoslavenskim ili postjužnoslavenskim zemljama, ako hoćete, nije ništa drugo do nivo zabave, jer zapravo uopšte ne propituje postojeći sistem, postojeći poredak. Oni jesu zabavljači, ali oni ne misle da jesu.

Aleš Debeljak:

Za onog penzionera sa malom penzijom koji zaslužuje da se njegova priča ispriča – sigurno, ali mu je potreban pisac da bi, kao što je Walter Benjamin rekao, neko govorio u ime onih koji nisu kadri da govore, ili koji ne smiju da govore, ili kojima je onemogućeno da govore.. E, opet trebamo pisca, dakle profesionalca, eksperta, stručnjaka za metafore, za rečenice, za pripovijetku itd. To znači da pisac više ne bi trebalo da bude mag, šaman, onaj koji govori ono što se u čaršiji samo šapće, onaj koji artikuliše neartikulisane stavove naroda, itd. Suočiti se sa činjenicom da je, kao što je rekao nekadašnji predsjednik Društva slovenskih pisaca, i sam veoma poznat i jako prodoran pisac, Evald Flisar: «Evo sada u samostalnoj Sloveniji pisci su isto kao automehaničari», a ja mu kažem: «Stari moj, nemoj tako. Ljudi trebaju automehaničare a pisce ne».

Marija Fekete-Sullivan:

Ja sam napisala jednu zbirku priča koja se zove *Slike iz novčanika*. Nekoliko vas ovdje čitali su je, nekima su se dopale, nekima možda i nisu. U svakom slučaju, ja sam napisala jednu zbirku priča gdje se cijeli jedan dio se bavi tom temom: gdje ti živiš, gdje ti danas živiš kao čovjek i kao osoba koja je možda u egzilu i koja razmišlja o nekim psihološkim temama, ali isto tako o penzioneru koji je inovator i koji umire u svom stanu potpuno sam i zaboravljen od svih, gdje jedino na njegovu sahranu dođe cijela jedna plejada ljudi koji se najednom sjete da je to bio jedan sjajan čovjek koji nikome nije ništa uradio, ali kako je on to živio i kakvu je on inovacije u stvari načinio koje su možda bile od značaja ne samo za njegovu zemlju nego možda i šire, to se još nikad nije našlo – i u tome je drama cijele te priče. Dakle, sada je na kritičarima da te priče u stvari pročitaju i da se njima pozabave i da kažu ove priče su dobre ove priče nisu dobre. U svakom slučaju, ja smatram da postoje ljudi koji se tim temama bave, a zašto te njihove priče nisu toliko možda poznate studentima i mlađoj generaciji i zašto ta mlađa generacija nije ohrabrena da se sama bavi tim pitanjima, to je jedno šire društveno pitanje koje s kojim ćemo se možda ovdje dalje pozabaviti.

Nermin Sarajlić:

A sada da ne govorimo više uvijeno. Ovo je Bosna i ovdje je žalosno. Ja ne mislim da su pisci klounovi, ne mislim da su roba – neki jesu, doduše, i igraju na tržištu i vrte se. Oni su pozvani da progovore u ime nečega. Ako se prepusti da samo govore religijski velikodostojnici, i ako se prepusti samo političarima da oni zastupaju one koji su lišeni svega i obespravljani – onda je gotovo, onda je kraj, onda je mizerija.. A vrlo blizu smo toga ovdje... Evo, možda je Željku neugodno, ali evo meni nije: treća strana, bošnjačka, vrlo agresivna, vrlo arogantna, vrlo bezobrazna, također je kao šovinistička hrvatska, šovinistička srpska – o njoj se vrlo malo govori, o tome se šuti, jer imaju zalihe u nečemu na što nemaju pravo, a to je povijest. Pozivaju se na nešto što je vrlo svježije, što su nezacjeljive rane, što su traume, svako je od nas na ovaj način izazvan time. Mislim da nekakva kritična masa liberalnog, otvorenog, vrlo kritičnog, postoji jedino u Hrvatskoj trenutno. Ne može ništa proći, nijedan događaj, koliko god minoran, od mode do ozbiljnih političkih situacija, a da se ne osvrnu neki ljudi koji su pozvani da progovore o tim stvarima. Zato ne mislim da su pisci ili ljudi koji se bave pisanjem klounovi – ne; oni imaju svoj zadatak, oni žive to. Ne može se razdvajati život i ono od čega pisac živi, bez obzira kako živio koliko od tog imao i kako mu teško bilo. Etika i estetika, u bilo kojem smislu, filozofskom ili književnom, teorijskom ili interkulturalnom, ne mogu se razdvajati.

Aleš Debeljak:

Riječ ti sama kaže: estetika već nosi u sebi etiku.

Mile Stojić:

Ovaj razgovor je započet metaforom. Mada svi naši razgovori započinju i završavaju metaforama, ja mislim da treba govoriti otvoreno i neposredno. Ono što je Aleš rekao: treba govoriti o mašinama za etničko čišćenje, to je opet vjerojatno metafora, ali nešto jasnija. Šta može pisac uopće danas u evo deset-dvadeset godina nakon rata, deset godina nakon početka trećeg milenija, šta pisac može i kako može? Korporativni kapitalizam je došao, sa svim svojim prednostima i manama, i danas rezultat svega toga je da su odlični pjesnici počeli pisati loše romane, manje-više zabavne ili intrigantne ili erotske itd. Jer to zahtijeva kapitalizam, odnosno demon tržišta, odnosno književni uspjeh. Treba reći otvoreno da su pisci učestvovali u etničkom čišćenju. I to je rekao jednom Predrag Matvejević, i nazvao je te pisce nekako, nakon toga je osuđen na robiju, koja nije izvršena. Osuđen je u Beogradu i Zagrebu jer je naveo konkretne pisce koji su direktno sudjelovali u etničkom čišćenju na prostoru bivše Jugoslavije. On je čak predlagao da te pisce treba procesuirati nekom vrstom suda. Naravno, on je odbijen kao dogmat, kao recidiv bivšeg vremena itd. Ja sam gledao i čitao mnoge knjige o ratu; pa te knjige ne zanimaju nikoga ni ovdje, a kamoli vani! Vani ljude zanima eventualno neka erotska priča sa malo rata u pozadini. To je meni jedna njemačka urednica govorila: Napišite roman o ljubavi Srпкиnje i Muslimana sa hepiendom, da nema previše krvi, i mi ćemo vam štampati knjigu. Sad imamo situaciju ovakvu: u Hrvatskoj izlazio *Feral*, ugasio se. Imali smo ovdje jedan list koji je bio kritički, ali kupio ga kapitalist i on ga kroji po svojim aršinima. Tržište knjiga gotovo da ne postoji. Dok ih podupiru strane organizacije kao Heinrich Böll i neke slične, moći će biti organizirani i ovi razgovori, inače i ovo će se ugasiti. Hoću da kažem da pisac, ono što je rekao Aleš, u kapitalizmu ne predstavlja ništa, manje-više predstavlja jednu ikonu koja, ako je uspješna na tržištu, može opstati, a

ako je neuspješna... A priča da pisac mora imati nekakvu zadaću... Mislim, to je lijepo; pisac inače po definiciji nema nikakvu zadaću, niti je smije od koga primati, to smo imali u prošlom sustavu kad su pisci primali zadaće i onda su bili komunistički tribuni kao Mladen Oljača, ili Mirko Božić... Sad imamo nacionalističke tribune: Dobrica Ćosić, koji je bio i jedno i drugo; ili Aralica, koji je također bio i jedno i drugo. Ali gdje pisci danas mogu objavljivati? Nema listova koji su zainteresirani. Korporativni kapitalizam lansira listove sa samim žutim sadržajem. Apsolutno niti ima tržišta knjige, niti ima interesa za takve knjige. Tako priča o našim maglama ide konačno ka jednoj čistini, na kojoj književnost u našim ovim uvjetima postjugoslavenskim zapravo odlazi u neku fusnotu. Evo, recimo, u Zagrebu: klasično djelo arapske književnosti *Tisuću i jedna noć*, koju je izdavač štampao u tisuću primjeraka VBZ, moj izdavač, za pet godina prodao je u sto primjeraka. Sad, kad je počela istoimena serija, koja nema s tim apsolutno nikakve veze, izdavač je otisnuo trideset tisuća primjeraka, i sad ide u nov tiraž – to je kapitalizam. Ja sam njemu rekao: To nije moralno što ti radiš. On kaže: Ali to publika traži i s mog aspekta kao trgovca je jako moralno. Prema tome, ove naše priče su jako lijepe kao neka vrsta kukanja na ramenu jedni drugima, ali ja nisam siguran da će ijedan od listova koji su ovdje uopće ovo zabilježiti. Hvala lijepo.

Aleš Debeljak:

Mile, oprost, da provociram: ali zašto je to nemoralno da se objavljuje u trideset tisuća primjeraka? (**Mile:** Ova TV serija, to je ipak nešto drugo) Hajde da nastavimo. Mislim, stvarno provociram, jer možda rezultat bude profitabilan za nas sve. Zar nije od te moralne distance pa do moralizma samo mali korak? Jer ko je onaj koji prosuđuje što ljudi hoće, oni koji su pozvani da to urade kao pisci, ili oni koji su kupljeni da to rade kao urednici u ovoj ili onoj redakciji, što na televiziji što u ostalim masovnim medijima – to je sad pitanje. Gdje su sad pisci? Piscic kao automehaničari? To moramo da priznamo danas: e, ako nisu automehaničari, onda imaju veoma male mogućnosti, ili da se stave u službu najpoželjnijoj vladajućoj politici, ili da se povuku u kulu od slonovače, ili postaju kulturtregeri, dakle, da prevode lokalne situacije u idiom koji mogu da razumiju i shvaćaju i internacionalni čitaoci. Pitanje je da li postoji četvrta kategorija, u kojoj pisac u postmodernim vremenima u dvadeset i prvom stoljeću odrađuje one funkcije i onu pozvanost u skladu s kojom smo mi odrasli, socijalizirali se, a socijalizirali smo se, da ne bude zabune, u socijalizmu, gdje je pristup proizvodima masovne kulture bio ograničen, gdje je elitna kultura bila, kao svugdje po Sovjetskom Savezu i u zemljama sovjetskim satelitima, dakle u Istočnoj Europi, da tako kažem ideologijski uzdignuta na visok nivo i održavali su se visoki tiraži knjiga itd. jer drugih oblika zabave zapravo i nije bilo... Tako moramo da držimo i to u mislima; ja bih bio veoma oprezan bez obzira koliko mi je simpatično to tvoje stajalište. Ne mislim da je nemoralno, sigurno je zaglupljujuće raditi ono što kažeš da radi u kontekstu ove TV serije tvoj zagrebački izdavač – ali nisam siguran da bih ja volio uzeti sebi za pravo da prosuđujem šta ljudi vole a šta ne vole. E, sad ti možeš kazati da ljudi nemaju uvijek pravo. Jeste, ljudi nemaju uvijek pravo, ali u kapitalizmu *vox populi* jeste *vox dei* – dakle, ti glasaj sa svojim novčanikom. I u tom smislu pisci imaju veoma malo mogućnosti da sa svojom mješavinom poetike i etike privuku ovog ili onog čitaoca. Mislim da bi se pisci morali prihvatiti svoju umanjenu ulogu i biti sretni da postoje džepovi prividne slobode književnog stvaralaštva i one zajednice koja se stvara između pisca i čitaoca, u toj komunikaciji, u tom opštenju ako hoćeš – tu ima nešto erotsko, naravno i treba, jer život u toj republici književnosti jeste

život koji je otvoren svima, bez obzira na pasoš, konfesiju i etničku pozadinu... Samo moraju da znaju i žele čitati, a na to ih ne možemo natjerati.

Mile Stojić:

Pa, zapravo, ti si već sam odgovorio na pitanje koje si meni postavio, tako da ja nemam dalje potrebu, a i ne bih želio da se ovo pretvori u dijalog dvojice ili trojice ljudi, ima još ljudi oko nas.

Nermin

Sarajlić:

Hajde da malo proširimo: sve vrijeme govorimo o piscima, o književnosti, hajmo malo proširiti pa neka to budu autori. Recimo, da nema danas nekolicine iranskih reditelja, što bismo mi zaista znali iznutra o Iranu? Ima slikara fenomenalnih, jer ima ovdje ljudi koji pripadaju različitim sferama stvaranja, da se ne svede samo na književnost, književnost ili filozofija, sociologija..

Aleš Debeljak:

Potpuno se slažem, to znači da bi trebalo da proširimo, da ne govorimo o jednom istom zamahu, o radovima potpuno minornog karaktera i velikim djelima bez obzira što su to napisali pisci prije spomenuti. To znači da bismo trebali da uzmemo na znanje činjenicu da je umjetnički rad često enigma i za umjetnika samog, a da punokrvni umjetnički rad, umjetničko djelo, predstavlja neku vrstu presjecišta između onoga koji je očevidac jedne situacije, jedne lokalne situacije, i onoga koji je vizionar i koji tu lokalnu situaciju prevaziđe, kao vidac. Zato je umjetnost kao očevidac veoma dobra metafora jer u sebi krije i svjedočenje. Očevidac i vizionarstvo, tada kada se ta dva vidika spoje, možemo da govorimo o punokrvnom stvaralačkom radu, kojeg mogu da čitaju ili s njim komuniciraju, da uopšteno govorim bez obzira na generacijske socijalne, jezične razlike. I zbog toga možemo da naučimo iz umjetničkog, filmskog rada jednog, recimo, iranskog ili prekjucher latinoameričkog pisca, mnogo više o regionu o kojem govori, a da istovremeno iščitavamo vlastitu čovječnost u likovima i u priči.

Željko Ivanković:

Imamo temu koja se zove *Pisci u povijesnim maglama*. Možemo li se tome vratiti?

Marija Fekete-Sullivan:

Ja pišem na našem i na engleskom jeziku... Pitanje marketinga u prodaji knjiga, to je pitanje ne samo ovdje nego i u svijetu. Prvo pitanje koje se postavlja: kome vi to možete prodati knjigu? Ja mislim svi pisci koji su ovdje prisutni i autori, prvo što ih je izdavač pitao je kome ćete vi prodati tu knjigu, ko će čitati vašu knjigu? Dakle, sad, u konkretnoj ovoj situaciji izlaska iz magle, ovdje u Bosni i Hercegovini, a vi ćete govoriti o izlascima iz vaših podneblja, meni se čini da se ponovo postavlja pitanje uloge marketinga u podršci jednog nacionalnog koncepta, i jednog kosmopolitskog koncepta. Mislim konkretno u Sarajevu, da je svaki onaj pisac koji pridržava jedan kosmopolitski koncept, da marketing u tom slučaju ne vidi da će ga podržati u ovoj konstelaciji ideja itd. Dakle, to je za mene jako važno pitanje, uloga marketinga u približavanju pisca, njegovog pogleda na svijet, da li marketing ide u smislu podrške nacionalnih, nacionalističkih ideja, odnosno da li podržava ljude koji gledaju šire od svoga plota, koji jednostavno imaju hrabrosti da kažu: Da, ja sam Sarajlija, da, ja sam Hrvat, da, ja sam Bošnjak, Srbin,

ali ja sam i građanin svijeta. Ja sam postavila pitanje, pa izvolite, možda neko ima i odgovor.

Željko Ivanković:

Možemo o tome praviti druge skupove, ali nemojmo sad širiti temu koju već imamo. Ako smo je završili, hajmo završiti pa zakazati novu. Ima li neko želju uključiti se u ovaj razgovor, ili možemo smatrati da smo ovo pitanje dovoljno otvorili da se njime možemo baviti i u nekim drugim situacijama. Jer čini mi se da je tekst kolege iz Beograda, koji je bio vrlo konkretan, dovoljno poticajan na način na koji dosada nismo imali priliku na ovim prostorima čuti. Međutim, ako nema refleksa dalje, ako nema potrebe dalje o ovome razgovarati, družimo se dalje uz kavu. Ja vam zahvaljujem što ste večeras bili s nama i podijelili svoja promišljanja na osobni način. Zahvaljujem organizatorima što su formulirali ovako zanimljivu temu i što su nam doveli iz Ljubljane i Beograda dvojicu dragih gosta, koji su nam pomogli da promišljamo temu koja je očito mnogo intrigantnija nego što smo u početku mislili. Zahvaljujem njima, zahvaljujem svima vama, do neke nove teme, do nekog novog susreta.